

1

Omgaan met ongelijkheid.

Over de kleine verschillen in het grote midden.

Rineke van Daalen

Amsterdam, September 2019

2

Voorwoord

1

Een schets van het toneel

Een achterhaalde tweedeling: algemeen vormend en beroepsgericht onderwijs

De grote variatie in onderwijs en beroep

Het midden in de 21e eeuw

Veranderde verhoudingen

2

Veranderend werk

De dynamische banencarrousel

Een veelbelovende toekomst

Winnen en verliezen

Technologie en het bestaansrecht van het midden

Hoever kunnen programmeurs komen?

3

Werk en technologie

De mediamanager: de computer als hulpmiddel

De mediamanager: plannen en regelen

Wat mensen beter kunnen dan machines

De reprofessionalisering van de medische fotografie

Ambachten-nieuwe-stijl

4

Werk en maatschappelijke veranderingen

Straatcoaches en verkeersregelaars

Contact op straat

Nieuwe vormen van toezicht, nieuw gedrag

5

Nieuwe bedrijven: digitalisering en mondialisering

Globalisering en het nieuwe kapitalisme

Vier Nederlandse bedrijven op het wereldtoneel: Bejo, VanMoof en Santos, Bruns

Moderne boeren: zadenwekerij Bejo

Het-nieuwe-fietsen-maken: VanMoof en Santos

3

Interactieve museuminstallaties: Bruns

De vier bedrijven: hoe ze werken

Lokaal en globaal: thuis in de wereld

Verliezers van het Nieuwe Kapitalisme?

6

Over gelijkheid en verschil, op school en daarbuiten

Onbedoeld negatief

Wat is er ongepast aan champagne?

Maskeren en etaleren van verschil

Meritocratie als ideaal: de giftigheid van gelijke kansen

Roep om erkenning

De problemen van een meritocratisch ideaal

7

Sociale gelaagdheid in de 21e eeuw

Armer en rijker en tegelijkertijd gelijker

Groter wordende ongelijkheid

De interactie-orde van de 21e eeuw

Statusfricties in ontmoetingen

8

Over de kleine verschillen in het grote midden

Gebroken beloften

Erkenningsmanoeuvres

Een morele revolutie buiten de politiek

Voorwoord

Hoe kan het dat het in Nederland gewoon is om mensen in te delen in twee groepen, in hoog- en laagopgeleiden, in winnaars en verliezers van de modernisering? Nederland is een gelaagde middenklassemening, en waar komt de suggestie dan vandaan dat 'het midden' is weggefallen of in de toekomst zal verdwijnen? Dit boek stelt een dichotome visie op de sociale stratificatie ter discussie. Het is het derde deel van een drieluik, dat gaat over onderwijs, beroep en sociale gelaagdheid. Het eerste gaat over het vmbo, het tweede over het werk dat mbo'ers later gaan doen, en het derde borduurt op beide voorgangers voort. Het gaat over de plaats van mbo'ers in de samenleving.

Vanaf het moment dat het vmbo bestaat, hebben de media er zich negatief over uitgelaten. Mensen schilderen het vmbo onbeschaamd af als 'het afvalputje van het onderwijs', ook al gaat meer dan de helft van de adolescenten daar naartoe (Van Daalen, De Regt 2006). Mijn verbazing over de neerbuigende houding tegenover het vmbo en de vmbo-leerlingen vormde het begin van mijn onderzoek voor *Het vmbo als stigma. Lessen, leerlingen en gestrande idealen* (2010). Die laatdunkendheid past niet bij de egalitaire omgangsvormen die tegenwoordig gebruikelijk zijn, en gelukkig strekt die zich niet uit tot de werksituaties van mbo'ers, tot hun contacten met klanten, patiënten en collega's. In hun beroepsuitoefening hebben timmerlieden, pedicures, pianostemmers of dakdekkers minder vaak te maken met hooghartig gedrag dan toen ze als twaalfjarigen het vmbo of de voorlopers daarvan bezochten.

Het vmbo en het mbo leiden op voor een grote variatie aan beroepen, verschillend qua inhoud, complexiteit, beloning en prestige. Daarover gaat *Gewoon werk. Over vakkundigheid in het verwaarloosde midden* (2014). Het werk van mbo'ers beslaat een breed spectrum, het is op alle beroepsterreinen te vinden, en mbo'ers hebben bij hun beroepsuitoefening een combinatie van fysieke, sociale en emotionele capaciteiten nodig. Hun maatschappelijke positie bevindt zich ergens in het brede midden, en daar ligt de oorsprong van dit derde boek, over de plaats en de waardering van mbo'ers en hun beroepen, in een digitaliserende en globaliserende wereld. In 1968 schreef Jan Berting zijn proefschrift *In het brede maatschappelijke midden*. Berting zag de door hem onderzochte middelbare administratieve employés als een van de groepen die het brede en heterogene midden bevolkten. Die heterogeniteit is sindsdien alleen maar groter geworden.

Het is een van mijn stellingen dat er een spanning bestaat tussen de 21e-eeuwse variatie aan beroepen en de dichotome indeling van het Nederlandse voortgezet onderwijs. De onderwijsfase na de basisschool kent een scherpe tweedeling tussen het beroepsgerichte vmbo en de algemeen vormende scholen zoals havo en vwo. De structuur van het onderwijs is de afgelopen eeuw ingrijpend veranderd, maar deze achterhaalde tweedeling is blijven bestaan. Het voortgezet onderwijs is niet aangepast aan de sociale gelaagdheid van nu. De samenleving is tegenwoordig niet meer in twee segmenten in te delen. Wie daarvan een illustratie wil zien hoeft maar een fietstocht te maken langs plaatsen als Woerden of Leersum: de Nederlandse samenleving is een middenklasse-maatschappij. De meerderheid van de Nederlandse bevolking bevindt zich ergens in 'het middenland', in de woorden van de electoraal geograaf Josse de Voogd. Dichotome denkwijzen over gelijkheid en verschil zijn daarop niet van toepassing, ook al zijn die visies gangbaar en worden ze in media en wetenschappelijke publicaties steeds bevestigd en bekrachtigd.

Een voorbeeld daarvan geeft het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Wanneer het CBS de gemiddelde levensverwachting van laagopgeleiden, middelbaar opgeleiden en hoogopgeleiden onderzoekt, verzamelt het instituut wel gegevens over deze drie groepen maar in de analyse en conclusies beperkt het zich tot een vergelijking tussen de uitersten: 'Het verschil in levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden was in de periode 2015 tot en met 2018 ruim 4 jaar bij vrouwen en ruim 5 jaar bij mannen.' Dat verschil duidt inderdaad op een kloof tussen 'hoog' en 'laag', maar door die bevindingen zo op te schrijven wordt de levensverwachting van de middengroep onzichtbaar, evenals de graduele verschillen in levensverwachtingen tussen mannen en vrouwen met verschillende opleidingsniveaus. Een ander voorbeeld van de verwaarlozing van middengroeperingen is te vinden in *Gescheiden werelden? Een verkenning van de sociaal-culturele tegenstellingen* in Nederland. De auteurs besteden veel aandacht aan scholing, maar ze laten het tussenniveau weg, onder andere omdat ze willen aansluiten bij het hedendaagse taalgebruik (Bovens, Dekker, Tiemeijer (red.) 2014).

Die dichotome visie op de sociale gelaagdheid bevat een aantal stereotypen over mensen met een middelbare beroepsopleiding. Hun werk zou gevaar lopen door verplaatsing of automatisering, ze zouden alleen de negatieve kanten van de globalisering ondervinden. Wie het nieuws volgt krijgt de indruk dat mbo'ers in een gedigitaliseerde wereld geen toekomstperspectief meer hebben. Een voorbeeld van deze zienswijze is het artikel van Martin

Slagter op de Opiniepagina van *NRC* (1 februari 2019). Slagter stelt dat het werk van mbo'ers door de robotisering van de samenleving zal verdwijnen, en daarbij generaliseert hij over de hele breedte van de middelbaaropgeleiden. Hij maakt geen onderscheid tussen verschillende beroepen en tussen taken die op korte termijn wel of niet computeriseerbaar zijn. Hij heeft geen oog voor verschillen in beroepsterrein en in niveau. Hij maakt niet duidelijk dat de beroepen met een kortere mbo-opleidingen inderdaad gevaar lopen om te worden weggeautomatiseerd, terwijl veel beroepen met een langere mbo-opleiding hun bestaansrecht blijven behouden. De stelling dat mbo'ers de verliezers van de modernisering zouden zijn heb ik aan de hand van observaties van hun werkzaamheden nader bekeken.

In de samenleving geeft maatschappelijke onvrede op dit moment de toon aan en het is daarop dat de media als eerste inzoomen. Journalisten weten altijd wel iemand te vinden die vervuld is van wantrouwen tegenover de politiek of die 'helemaal klaar is met het milieu'. Een bezwaar tegen dit soort journalistiek is het voorspelbare karakter ervan. Je vindt wat je zoekt. Dat heb ik proberen te vermijden door mijn blik te richten op plaatsen waar juist niet zo veel naar gekeken wordt. Veel van mijn onderzoeksbevindingen blijken net weer iets anders te zijn dan de voorstelling die ik me ervan maakte en ik denk dat anderen bij het lezen daarvan dezelfde ervaring zullen hebben.

In plaats van me te richten op het verlies van banen heb ik vooral nieuwe bedrijvigheid opgezocht, bedrijvigheid die niet verdwijnt maar floreert. Dat levert een positiever beeld op van het lot van middelbaaropgeleiden dan het gangbare. Die positieve kant bestaat ook, naast de eigentijdse problemen die vaak zo breed worden uitgemeten. Door juist dat deel van het werk te belichten wil ik het generaliserende denken over 'het midden' doorbreken. Mijn onderzoek vult de gangbare doemscenario's aan, waardoor een realistischer beeld ontstaat van de verscheidenheid aan beroepsmogelijkheden en maatschappelijke mogelijkheden van (v)mbo'ers.

Regelmatig heb ik me afgevraagd of ik wel goed keek, of ik niet een te rooskleurige bril had. Keek ik de andere kant op bij iets wat me niet beviel? Nee, ik denk dat het eerder zo is dat ik vaak door de werkelijkheid werd verrast. Die is veelkleuriger dan je denkt, ook veelkleuriger dan veel sociologen denken. Ik zie het als een sociologische opdracht om die veelkleurigheid te belichten en te analyseren. Verrassingen horen daarbij. Soms zijn dat politieke verrassingen, zoals de overwinning van Donald Trump in 2016. In dit onderzoek was ik vooral verrast over de werksituaties die ik observeerde en de gesprekken die ik daar voerde. Mijn ervaringen

vielen positiever uit dan ik had verwacht. Wat ik zag en hoorde paste zelden in de mal van eigentijdse somberheid. Mijn waarnemingen wijzen in de richting van meer waardering en meer erkenning voor het werk en de maatschappelijke positie van mbo'ers. Ze laten zien hoe – een deel van – de middelbaaropgeleiden in hun werk gebruik maken van technologische vernieuwingen en hoe zij deel uitmaken van wereldomvattende netwerken. Ze roepen de vraag op: hoe zijn die eigentijdse kenmerken van hun werk te vertalen in veranderingen in het voortgezet onderwijs, die scholen een betere aansluiting geven op de maatschappelijke verhoudingen van nu? Hoe kan het onderwijs worden toegesneden op deze nieuwe verhoudingen?

Een schets van het toneel: onderwijs en beroep

Na de Tweede Wereldoorlog is onderwijs voor het werk en de mogelijkheden van mensen steeds belangrijker geworden, en het meritocratische programma streven van gelijkheid van kansen heeft daar nog een extra dimensie aan toegevoegd. Wat mensen in hun leven ‘worden’ mag niet langer afhankelijk zijn van de sociale klasse van hun ouders. Onderwijs moet leerlingen in staat stellen hun talenten te ontwikkelen, opleidingen geven toegang tot maatschappelijke posities en ze hebben een belangrijke functie in de creatie van iemands identiteit. Diploma’s zijn dan ook cruciale standaarden waaraan mensen zichzelf en elkaar afmeten. Ze vormen de basis van waaruit mensen naar elkaar opkijken en op elkaar neerkijken, en de manier waarop sommigen dat doen zou je naar analogie van seksisme en racisme ‘diplomisme’ kunnen noemen. Ze reduceren zichzelf en elkaar tot hun opleiding, ze stigmatiseren ‘laagopgeleiden’, ze zien een laag diploma als eigen falen en een hoog diploma als eigen verdienste.

Een achterhaalde tweedeling: algemeen vormend en beroepsgericht onderwijs

The Craftsman (2008) van Richard Sennett draait om het westerse onvermogen om hoofd en handen met elkaar te verbinden. Zo is het in het denken over vakkundigheid gebruikelijk om lichamelijke en cognitieve deskundigheid uit elkaar te trekken. Sennett doet dat niet. Als hij het over kundigheid heeft, neemt hij het praktische handelen van deskundigen als uitgangspunt en legt van daaruit verbanden met andere aspecten van hun functioneren. Hij bekijkt hun ervaringen en de sociale relaties waarbinnen die plaatsvinden, en in die ervaringen hebben denken, voelen en maken in onderlinge samenhang een plaats.

Tussen hoofd en handen brengen mensen een hiërarchie aan, die zich manifesteert in de waardering van verschillende vormen van vakkundigheid en expertise, op het werk en in het onderwijs. Op school staan cognitieve kwaliteiten hoger aangeschreven dan praktische vermogens, en die waarderingsschaal vertaalt zich tot in alle uithoeken van het onderwijs. Die hiërarchie is zichtbaar in de opbouw van het curriculum, waarin meer aandacht uitgaat naar theorie dan naar praktijk, waarin scheikunde belangrijker is dan gymnastiek of zingen en waarin goede prestaties in de wiskunde hoger scoren dan goed kunnen knutselen. Die waarderingen herhalen zich in de opbouw van het stelsel van voortgezet onderwijs, met zijn krachtige scheiding tussen algemeen vormend en beroepsgericht onderwijs. Het is een

scheiding die zich zelfs in het hoger onderwijs blijft voordoen, ondanks pogingen om het hbo en het academische onderwijs te integreren.

In het voortgezet onderwijs bestaat de scheiding vanaf de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs in 1863. Die wet was bedoeld om het middelbare onderwijs, het onderwijs na de lagere school, aan te passen aan de maatschappelijke veranderingen die tijdens de industrialisatie plaatsvonden. Aan het eind van de negentiende eeuw ging het bestaande standsgebonden onderwijssysteem wringen. Door de industrialisatie en de verstedelijking in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden nieuwe banen, in de industrie, in handel en verkeer, in krediet, bank en verzekeringswezen, in grote bureaucratieën zoals scholen en ziekenhuizen. Opleidingen moesten mensen daarop voorbereiden en algemene vorming en beschaving werden in het onderwijs minder belangrijke doelen. De nieuwe onderwijswet moest scholen zo inrichten dat het onderwijs op maat werd gesneden voor de sociale klassen van toen. Voor de 'kleine en midden-burgerstand' en de vooruitstrevende arbeidersklasse bood de nieuwe werkgelegenheid mogelijkheden om zich te emanciperen.

In de Wet op het Middelbaar Onderwijs stonden de gymnasia bovenaan, dan volgden de hogere burgerscholen, met nuttige vakken als scheikunde, natuurkunde en levende talen, terwijl de lagere beroepsopleidingen buiten de regeling vielen. Arbeiderskinderen moesten vakbekwaamheden en vaardigheden in de praktijk leren, in werkplaatsen, bedrijven en huishoudens. Voor zover ze daarbij theorie nodig hadden, wiskunde of scheikunde bijvoorbeeld, konden ze terecht op gemeentelijke scholen. Door de vakgerichte, praktische scholing buiten het middelbaar onderwijsstelsel te houden creëerde de Wet op het Middelbaar Onderwijs een tweedeling die aansloot op de klassenverhoudingen van toen.

Binnen het stelsel van voortgezet onderwijs kreeg het lagere beroepsonderwijs door de scheiding tussen theorie en praktijk echter een buitenstaanderspositie. En al heel snel volgden er pogingen om die kunstmatig geconstrueerde scheiding te omzeilen, onder andere door de oprichting van ambachtsscholen. In latere onderwijswetgeving is aan de positie van het lagere beroepsonderwijs steeds verder gesleuteld, met als doel een verdere integratie in het onderwijsstelsel. Maar zelfs de omvattende Mammoetwet, die in 1968 in werking trad, is daar niet echt in geslaagd. De wet bracht het lager beroepsonderwijs onder in het voortgezet onderwijs, de leerplicht werd verhoogd tot 16 jaar, en er kwamen brugklassen waardoor de selectie van leerlingen voor een voortgezette opleiding kon worden uitgesteld. Maar de

brugklassen verdwenen en het lager beroepsonderwijs bleek slecht aan te sluiten op vervolgopleidingen.

Om die weeffouten te herstellen werd in 1999 opnieuw een poging gedaan om het beroepsonderwijs na de basisschool het onderwijsstelsel binnen te halen: het voorbereidend middelbaar onderwijs (vmbo) werd ingevoerd. Het vmbo is een gemoderniseerde variant van het lager beroepsonderwijs, van de ambachtsscholen en huishoudscholen, maar er is een belangrijk verschil met deze eerdere opleidingen. Het vmbo is geen eindonderwijs meer. Leerlingen met alleen een vmbo-diploma worden als schoolverlaters aangemerkt. Om een startkwalificatie te behalen zijn ze verplicht om aansluitend op het vmbo een middelbare beroepsopleiding te volgen. Het mbo is dan ook bedoeld als vervolgopleiding en eindonderwijs voor vmbo'ers en daarmee is de leerplicht tot achttien jaar verlengd. In de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 heette al het onderwijs na de lagere school 'middelbaar', maar die categorie is nu gereserveerd voor het beroepsonderwijs aan leerlingen vanaf zestien jaar. De twaalfjarigen die naar het vmbo gaan, bevinden zich in het voorportaal, 'het voorbereidend middelbaar onderwijs'.

Deze wijziging houdt in dat vmbo'ers meer algemene ontwikkeling krijgen dan in het 'vakonderwijs', waar leerlingen alleen de vaardigheden voor een bepaald vak leerden (Idenburg 1960: 377). Eigenlijk zijn die algemeen vormende elementen in het curriculum van het lager beroepsonderwijs de afgelopen eeuw steeds verder uitgebreid. Ook op het vmbo krijgen leerlingen meer algemene vakken en krijgen ze meer gelegenheid om te snuffelen in verschillende beroepsdomeinen. Een vmbo-opleiding is een oriënterende opleiding geworden, de aanloop voor een beroepsopleiding op het mbo. Pas op het mbo leren leerlingen een vak. Dit uitstel van beroepsspecialisatie vergroot de maatschappelijke kansen van jongeren. Een brede ontwikkeling vergroot hun maatschappelijke kansen en bereidt hen voor op een leven lang leren. Die algemene ontwikkeling maakt het gemakkelijker om staande te blijven in een mondialiserende wereld en op een snel veranderende arbeidsmarkt.

Voortgezet onderwijs is niet langer een privilege voor een kleine selecte groep, het is een noodzaak voor alle kinderen. In 1900 ging nog maar 2% van de leerlingen tussen de 12 en 18 jaar naar een middelbare school, zoals het gymnasium, de hbs of de mms. In 2017 volgde 98,6% van de jongeren in die leeftijdscategorie een opleiding. De leerplicht is inmiddels verlengd tot 18 jaar, en het is als winst te beschouwen, dat vmbo-leerlingen meer ruimte krijgen om specialisaties en beroepskeuzen uit te stellen. De verbreding van het curriculum

van het vmbo en de verlenging van de leerplicht hebben de afstand tussen vmbo'ers en havisten en vwo'ers kleiner gemaakt. Het zijn veranderingen in de goede richting, maar ze gaan niet ver genoeg. De selectie na de basisschool vindt in Nederland nog steeds op te jonge leeftijd plaats en in het voortgezet onderwijs bestaat nog steeds een scherpe cesuur tussen hoofd en handen. De invoering van het vmbo heeft die tweedeling niet ongedaan gemaakt.

Variatie in onderwijs en beroep

Die tweedeling beïnvloedt het denken over het vmbo. Vmbo-kinderen zouden een ander soort kinderen zijn dan de leerlingen op de havo of het vwo. Maar dat idee gaat eraan voorbij dat iets meer dan de helft van alle jongeren na de basisschool naar het vmbo gaat. Daar treffen kinderen met heel uiteenlopende talenten elkaar. Uitgaande van de normaalverdeling van talenten zal een deel van hen zich ergens in de middenmoot bevinden. Dat kunnen kinderen zijn die ook op havo of vwo terecht hadden kunnen komen als hun kansen net iets anders hadden gelegen. Maar onder de vmbo'ers zullen ook kinderen zitten met beperkte vermogens. Zij volgen het praktijkonderwijs (2,8% van de vmbo'ers) en zullen het als volwassenen waarschijnlijk niet zonder een beschermend vangnet kunnen stellen. Op het vmbo zijn ook kinderen te vinden die op andere scholen niet te handhaven waren of die thuis met een veelheid aan problemen kampen. Of kinderen die tot veel in staat zijn, maar die de Nederlandse taal niet beheersen of vanwege een handicap extra zorg nodig hebben. De leerlingen vormen een uiterst gevarieerd gezelschap.

Om al die leerlingen zo goed en zo kwaad als het kan tot hun recht te laten komen zijn in het vmbo verschillende leerwegen ingesteld: de basisopleiding (9,2%), de kaderopleiding (14,3%), de gemengde en de theoretische leerweg die gelijk staat aan de vroegere mavo (26,9%). Die grote variatie in niveaus zet zich voort in het mbo. Daar volgt 17% van de leerlingen een niveau 2-opleiding, 24,9% een niveau 3-opleiding, en 54,9% een niveau 4-opleiding. De kansen van mensen met een diploma op niveau 3 of 4 zijn een stuk beter dan die van leerlingen op niveau 1 en 2.

Zowel op het vmbo als op het mbo gaan steeds meer jongeren naar de hogere niveaus. Een steeds kleiner percentage vmbo-leerlingen volgt een basisopleiding, terwijl het percentage leerlingen dat op het mbo een niveau 4-opleiding volgt gestaag stijgt. In *De Staat van het Voortgezet Onderwijs 2019* verklaart de Onderwijsinspectie deze verschuiving door een

verdergaande meritocratisering en door hogere adviezen na de basisschool (*De Staat van het Voortgezet Onderwijs 2019*: 89).

Behalve niveauverschillen is er zowel op het vmbo als het mbo sprake van een variatie in beroepsdomeinen. Leerlingen kunnen kiezen tussen tien verschillende profielen; Economie en ondernemen, Horeca, bakkerij en recreatie, Zorg en welzijn, Groen, Dienstverlening en producten, Bouwen, wonen en interieur, Produceren, installeren en energie, Mobiliteit en transport, Media, vormgeving en ICT, Maritiem en techniek. En mbo-leerlingen kunnen binnen de beroepsprofielen nog tal van andere keuzen maken. In de grote variatie in beroepsopleidingen is de vergaande beroepsdifferentiatie van dit moment zichtbaar. Tussen de mbo-opleidingen en de werksoorten, tussen leerlingen en hun capaciteiten, tussen de maatschappelijke kansen van mbo'ers bestaat een veelheid aan graduele verschillen (zie ook Karsten 2016).

Het midden in de 21e eeuw

In de Troonrede van 2019 vroeg de koning aandacht voor het midden: 'Hoewel in het publieke debat en op social media tegenstellingen soms de boventoon lijken te voeren, is de dagelijkse realiteit voor de meesten van ons anders. Nederland blijft een land van vrijwilligers en van verstandige compromissen in het brede midden.' De koning was niet de enige die 'het brede midden' ter sprake bracht. Ook de politieke partijen richtten zich ineens op de middenklassen. In de podcast *Vandaag (NRC, 17 september 2019)* vroeg Marike Stellenga zich af hoe het kwam dat de politieke bezorgheid ineens niet meer uitging naar 'de gewone Nederlanders'. Gaat het 'de gewone Nederlanders' zoveel beter dat ze geen aandacht meer nodig hebben? Stellenga vond de verschuiving in aandacht voorbarig. Zij ziet 'de gewone Nederlanders' als de onderkant van de samenleving, een kwetsbare en pessimistische groep met weinig eigen regie, die op 'de klapstoel van de economie' zit. Een groep, die hard wordt getroffen door de flexibilisering van de arbeidsmarkt, door veranderingen in de verzorgingsstaat en door bezuinigingen. Deze onderklasse blijft volgens Stellenga aandacht nodig hebben, ook nu de middenklassen in de belangstelling staan.

Ik ben het met haar eens, maar ik ben geïnteresseerd in een andere kwestie. Wie worden er tot de middenklassen gerekend en hoe verhouden mbo'ers zich daartoe? In de Nederlandse middenklasse-samenleving bevinden de mbo'ers zich ergens in 'het brede midden'. Dat midden is een groot gezelschap, met diffuse scheidslijnen naar boven en

beneden. Wie ertoe behoren is afhankelijk van de criteria die je hanteert. Als je uitgaat van onderwijsdiploma's neemt een groot deel van de Nederlandse bevolking een maatschappelijke middenpositie in. Veertig procent van de beroepsbevolking heeft een middelbare beroepsopleiding, terwijl 30% tot de laagopgeleiden behoort en 30% tot de hoogopgeleiden. En een deel van die hoogopgeleiden kan je ook ergens in die brede middengroeperingen situeren. Welke criteria je ook hanteert, het midden is een omvangrijk deel van de bevolking (Engbersen, Snel, Kremer (red.) 2017).

'De middenklassen', 'het midden', 'de middengroepen' krijgen veel aandacht in de politiek en de media, en die grote belangstelling lijkt in tegenspraak met de strekking van dit boek. Zie je wel, de middengroeperingen worden helemaal niet verwaarloosd. Maar mij gaat het erom dat de 40% middelbaaropgeleiden in de wandeling vaak tot de laagopgeleiden worden gerekend. Ik zal laten zien dat dat niet terecht is. Mbo'ers maken deel uit van het midden, en net als hun opleidingen varieert hun maatschappelijke positie. Middelbaaropgeleiden met een niveau 1- of 2-opleiding bevinden zich dichtbij de laagopgeleiden, terwijl diegenen met een niveau 3- of 4-opleiding in de buurt van de hoogopgeleiden uitkomen. Als laagopgeleid beschouw ik iedereen die minder dan een mbo-opleiding heeft. Dat is een bont gezelschap. Het kunnen schoolverlaters zijn of laaggeletterden, mensen van het praktijkonderwijs, immigranten of ouderen die nooit de gelegenheid hebben gehad om zich te scholen.

Veranderde verhoudingen

Het is zondag 24 maart 2019, en in de stille straat zie ik een handig ingerichte bakfiets met voorop een rood en wit pionnetje om de straat mee af te zetten. Een man met een oranje jas is met iets onduidelijks bezig. Ik vraag wat hij aan het doen is. Hij vertelt dat hij gele vierkanten maakt met een pijl en een uitgespaard zwart fietsje in het midden dat hij met een sjabloon zwart kleurt. Hij maakt een paar nieuwe pijlen, en de oude pijlen maakt hij schoon. We praten nog wat door en hij vertelt dat hij dit werk in opdracht van de gemeente doet, maar niet in dienst van de gemeente. Ik vraag hem waarom er zulke onduidelijke borden bij de omleiding zijn geplaatst. 'Dat is de gemeente,' zegt hij met een Engels accent, 'het zijn de regels'. Deze scène is door en door eigentijds. Hier is een zzp'er aan het werk, iemand uit een ander land, met zijn eigen gereedschap en vervoer, die eigen werktijden heeft, die in opdracht van de gemeente voor eigen rekening werkt. Pensioen en sociale zekerheid zijn hem in dit

arrangement niet beschoren. Het is een beeld van globalisering, van ondernemerschap en van de eigentijdse onzekerheid die daarbij hoort.

Het is een beeld waarin ontwikkelingen van de afgelopen tijd samenkomen. Verhoudingen die zich in de verzorgingsstaat hebben gevormd zijn sterk aan het veranderen, verwachtingen die voor oudere generaties de standaard waren zijn niet langer realistisch (vgl. Putters 2019). De sociale zekerheid, de vijf-daagse werkweek van negen tot vijf – het zijn slechts een paar van de naoorlogse verworvenheden die in bovenstaand schetsje verdwenen zijn. Het zijn ingrijpende verschuivingen die zich snel voltrekken, die grote invloed hebben op onderlinge verhoudingen en contacten, en waarvan de betekenis zich slecht laat overzien. Zekerheden vallen weg, en de maatschappelijke onvrede die daaruit voortkomt verandert het politieke landschap, verlamt de politiek, en bevordert populistische stromingen. De veranderingen gaan snel en mensen kunnen ze moeilijk bijbenen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het denken over beroep en scholing, over het voortgezet onderwijs en het mbo.

Iets van die nieuwe verhoudingen wil ik in mijn onderzoek in beeld brengen. Nieuw werk en werksituaties die zonder technologische innovatie en globalisering niet zouden bestaan, combinaties van traditioneel vakmanschap en vermogens die kenmerkend zijn voor een wereld die door digitalisering steeds meer onderling verknoopt is geraakt. Het is een zeer omvattend onderzoeksgebied, met een navenant aantal beroepen en werksituaties.

Ik heb mijn onderzoekssettings gekozen vanuit verschillende thema's. Om de rol van computers en de invloed van automatisering te bekijken, heb ik het beroep van mediamanager en medisch fotograaf onderzocht. Mediamanagers hebben een brede opleiding achter de rug, en ze verrichten uiteenlopende taken in de filmindustrie, public relations of reclame. Ze maken in hun werk op een huis-tuin-en-keuken-manier gebruik van computers, waarbij de menselijke hand complementair is aan de machine. De automatisering heeft hun werk wel beïnvloed, maar vormt daar geen bedreiging voor en heeft het niet wezenlijk van karakter veranderd. De casus van de medisch fotografen vertelt een ander verhaal. Die demonstreert hoe digitalisering een beroep overbodig kan maken, hoe de medisch fotografen eerst hun expertisemonopolie dreigden te verliezen, terwijl hun professionaliteit bij nader inzien toch relevant blijkt te zijn. Medisch fotografen blijken niet alleen technische troeven in handen te hebben.

Twee andere onderzochte beroepsgroepen, de straatcoaches en de verkeersregelaars, verrichten nieuw werk dat niet is ontstaan in het kielzog van technologische maar van

maatschappelijke veranderingen. De oorsprong van deze toezichhoudende beroepen ligt in veranderende visies op veiligheid in het publieke domein. Hun werkzaamheden demonstreren welke eisen nieuwe vormen van toezicht aan het gedrag van de beoefenaars stellen en hoe belangrijk sociale vaardigheden daarin zijn.

Vier florerende internationale bedrijven, twee in de fietsenbranch (VanMoof en Santos), een bedrijf dat interactieve musea inricht (Bruns) en een zadenkwekerij (Bejo) heb ik onderzocht om na te gaan wat technologische innovatie en globalisering voor werknemers in deze bedrijven betekent. Wat merken zij van internationalisering en hoe beïnvloedt automatisering hun werk?

Als bronnen gebruik ik uiteenlopend materiaal – televisiefragmenten, krantenartikelen, wetenschappelijke literatuur, en vooral veel eigen observaties en gesprekken. Dat eigen onderzoek brengt het werk van mensen met wie ik contact heb gehad van binnenuit in beeld, met ruimte voor hun eigen perspectief. Het laat zien hoe mensen de meerduidige hedendaagse klasse-, status- en machtsverhoudingen in hun ervaringen vertalen, in hun omgangsvormen, ideeën en gevoelens. Hoe mensen zich gedragen en met elkaar omgaan, wat ze doen en meemaken – dat zijn belangrijke ingangen voor mijn onderzoek.

De dynamische banencarrousel

Banen, taken, handelingen die als ‘werk’ worden bestempeld zijn voortdurend in beweging. Steeds doen zich processen van herstructurering voor, die je à la Joseph Schumpeter creatieve destructie zou kunnen noemen. Banen en bedrijvigheid ontstaan, veranderen en verdwijnen.

Informeel georganiseerde bezigheden, zoals de verzorging van kinderen of het klaarmaken van maaltijden, verschuiven naar de betaalde arbeidsmarkt wanneer tweeverdieners de standaard worden. Handelingen die eerst betaald werk waren worden door automatisering iets voor zelfbediening: het werk van caissières in supermarkten of van medewerkers van luchtvaartmaatschappijen aan de incheck-balies, bijvoorbeeld. Ook ontstaan er in het kielzog van nieuwe technologische ontwikkelingen nieuwe banen. Computers vergen onderhoud, het gebruik daarvan vraagt kennis en aandacht, zoals het werk aan ICT-servicedesks illustreert. Binnen een baan kan automatisering leiden tot veranderingen in taken. De dagelijkse verrichtingen van mensen kunnen er heel anders gaan uitzien, wanneer handelingen die eerst handmatig moesten worden verricht aan computers worden overgelaten. Nieuwe banen kunnen ook ontstaan wanneer het werk zo complex wordt dat werknemers het niet meer alleen afkunnen, en ze assistenten en coördinatoren nodig hebben. Denk aan functies zoals de voedingscoördinator in grote ziekenhuizen of aan onderwijsassistenten. Ook maatschappelijke veranderingen zoals de dreiging van terrorisme en de hang naar veiligheid hebben de basis voor nieuw werk gevormd. Taken die oorspronkelijk door de politie werden uitgevoerd, worden nu afgesplitst en verder ontwikkeld in aparte specialisaties.

In *Gewoon werk* (2014) noemde ik een deel van de nieuwe mbo-beroepen ‘koppelberoepen’. Ik schreef: ‘Veel hedendaagse mbo-beroepen blijken de naam “middelbaar” eer aan te doen. Het zijn posities in het midden, functies met een koppelkarakter, die een brug slaan tussen verschillende lagen in een organisatie, tussen een organisatie en de buitenwereld, of tussen klanten en professionals.’ Bureaucratieën zijn zo complex geworden dat er speciale functies ontstaan om cliënten door het bureaucratisch struikgewas te leiden. In grote ziekenhuizen regelen assistenten de contacten met patiënten en bereiden ze de consulten voor. De coördinatoren van schoonmakers en voedingsverzorgers leggen contacten tussen

verplegers, artsen, facilitaire diensten en zieken. Artsen laten een deel van hun werk aan practitioners over, ICT'ers vormen de schakel tussen de techniek en medewerkers uit alle lagen van de organisatie.

Een veelbelovende toekomst

In 2013 opende Jet Bussemaker, als minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, het academisch jaar in de Universiteit Twente. Ze richtte zich tot de studenten en noemde het essentieel dat zij zouden worden uitgedaagd om 'te reiken naar de maan'. De wereld waarmee we vertrouwd zijn verandert snel en zal voor een deel verdwijnen, stelde ze. Globalisering, digitalisering en individualisering hebben onze manier van werken, denken en doen ingrijpend en blijvend gewijzigd. 'We kunnen jullie toekomst niet voorspellen. Maar we kunnen jullie wel toerusten voor die toekomst. Door jullie met het juiste gereedschap – een goede opleiding – de wereld in te sturen', aldus Bussemaker. Volgens haar staan er bijzondere dingen te gebeuren, waarbij de jongeren van nu het voortouw hebben. Zij zijn het die de vragen van de toekomst moeten beantwoorden. Bussemaker noemde vervolgens een aantal vernieuwingen die zij inspirerend vindt – zoals nieuwe materialen voor zonnepanelen, injecteerbare pleisters, multifunctionele iPhones met chips waar miljarden nano-onderdelen op staan.

Bussemaker hield een positief en inspirerend verhaal, maar bij mij riep haar speech de vraag op: komen die nieuwe ontwikkelingen alleen afgestudeerden in het hoger onderwijs ten goede? Ik vroeg me af wat mbo'ers van deze spectaculaire uitvindingen zouden merken, zou ook voor hun een rol in die ontwikkelingen zijn weggelegd? Ik verwachtte dat bij deze uitvindingen op alle niveaus nieuwe verbindingen nodig zouden zijn, tussen mensen uit verschillende disciplines en van verschillende niveaus – tussen de technische experts en de producenten, tussen de uitvinders, de makers en de gebruikers. Juist bij de toepassing van deze uitvindingen blijken mensen met middelbare opleidingen een rol te spelen.

Gelukkig hield Jet Bussemaker op 24 november 2014 nog een speech, toen ze MBO City opende, een platform voor onderwijsprofessionals. Daarin verbreedde ze het beeld dat alleen studenten van het hoger onderwijs de toekomst zouden hebben. 'Vakmanschap in de 21ste eeuw gaat vérder dan *maken* alleen. Het gaat over samenwerken, improviseren en verbinden,' zei Bussemaker. En net als ze eerder in Twente had gedaan vertelde ze hoe de

astronauten van de Apollo 13 na de ontploffing van een zuurstoftank alleen bij de gratie van creativiteit en improvisatie weer naar de aarde hadden kunnen terugreizen. De vaardigheden die ze daarvoor nodig hadden noemde Bussemaker ‘astronautenvaardigheden’ en ze sprak de verwachting uit dat alle werkenden die op de flexibele arbeidsmarkt van de toekomst nodig zouden hebben. Voor het ontwikkelen en gebruiken van nieuwe uitvindingen noemde ze ‘creativiteit, verbeeldingskracht en samenwerking’ noodzakelijk, en dat de grenzen tussen disciplines zouden worden verkend en overschreden.

De toonzetting van haar tweede lezing was even positief als de eerste, ze wilde zoveel mogelijk jongeren aan de toekomst mee laten doen. Ze liet zien dat technologische en maatschappelijke ontwikkelingen nieuwe eisen stellen aan de ontwikkeling van jonge mensen. Ze moeten een vak beheersen, en in heel veel gevallen stelt dat ook hoge eisen aan de beheersing van hun gedrag en emoties. Het bijzondere van de tweede speech van Bussemaker is dat ze juist inzoomde op de positieve effecten die technologische en maatschappelijke veranderingen ook voor het werk van mbo’ers kunnen hebben. Daarin wijkt haar verhaal af van de sombere beschouwingen die vaak over werken op mbo-niveau de ronde doen. Zij zouden achterblijvers zijn, mensen met beroepen die door de automatisering geen toekomst meer hebben. Voor een deel van de mbo’ers ligt dat bedreigende perspectief inderdaad in het verschiet, maar het gaat over een minderheid van de mbo-leerlingen. Voor mbo’ers op niveau 1 en 2 (samen een kleine 20% van alle mbo-leerlingen) is de dreiging het grootst – denk aan beroepen die in de administratieve sector liggen. Maar de banen van mbo’ers op niveau 3 en zeker op niveau 4 (samen ruim 80% van de mbo-leerlingen) hebben relatief goede kansen op de arbeidsmarkt.

Winnen en verliezen

Het stereotype idee dat het werk van middelbaaropgeleiden door technologische ontwikkelingen overbodig zou worden en door globalisering gemakkelijk naar lagelonenlanden wordt verplaatst klinkt ook door in de tweedeling ‘winnaars en verliezers van de modernisering’. Bij die indeling denken mensen vaak aan ‘hoog- en laagopgeleiden’, waarbij de middelbaaropgeleiden een plaats als verliezer krijgen toebedeeld. Zij worden dan gelijkgesteld aan laagopgeleiden. Zij zouden vooral negatieve gevolgen van de mondialisering ondervinden en zij zouden zich om die reden op hun eigen gemeenschap oriënteren, op hun eigen stad of natie.

Deze ordening van de wereld is een simplificatie die mensen te gemakkelijk in een hokje plaatst. ‘Winnaars’ en ‘verliezers’ lijken elkaars tegenhangers, maar voor de meeste mensen brengen de snelle mondiale veranderingen zowel winst als verlies. Het is lang niet altijd duidelijk wie tot de winnaars of de verliezers zijn te rekenen. Neem bijvoorbeeld de Poolse loodgieters, de Turkse en Marokkaanse immigranten, de Syrische vluchtelingen, de Filipijnse nanny’s, en al die andere mensen die hun land voor een betere toekomst of hun veiligheid hebben verlaten. Ook zij zijn wereldburgers, al zijn ze moeilijk als kosmopolitische winnaars te bekijken. Sommigen hebben in verschillende landen gewoond en spreken verschillende talen, de ene taal wat beter dan de andere. Velen van hen hebben familieleden en vrienden verspreid over de wereld. Ze zoeken elkaar soms op, ze helpen elkaar. Het zijn zeker wereldburgers, maar zijn ze winnaars of verliezers, of zijn ze dat allebei?

Het denken in ‘winnaars’ en ‘verliezers’ is te algemeen om de gevarieerde werkelijkheid te dekken. Dat laat het volgende voorbeeld op een Amsterdamse markt zien. De stal waar ik graag fruit koop is een familiebedrijf, met een vader, zijn zoon en schoondochter. De grootvader heb ik ook nog achter de stal gekend. Ik heb ze een week gemist en vraag aan de schoondochter of ze met de herfstvakantie weg zijn geweest. Ja, dat is inderdaad het geval. Hebben ze het fijn gehad? Ja, ze hadden het heerlijk. ‘Waar waren jullie naartoe?’ Zij en haar man waren met hun twee dochters van 13 en 14 jaar naar New York, en het was fantastisch. De dochters herkenden veel van Youtube filmpjes en in New York namen ze hun ouders op sleeptouw. ‘Mam, zullen we daar en daar gaan eten?’ en ‘Kunnen we naar die en die winkel toe?’ ‘Ach,’ zei hun moeder, ‘het waren winkels waar wij nog nooit van gehoord hadden.’ Deze scène laat een wereld zien die niet alleen kosmopolitisch is voor expats, immigranten of studenten, maar ook voor een gezin dat al generaties lang met een kraam op dezelfde markt staat. Het stereotype beeld van gescheiden werelden waarin hoog en laag in een verschillend universum leven is daarop niet van toepassing.

Wat merken middelbaaropgeleiden in hun dagelijkse werkzaamheden van de technologische ontwikkelingen, wat merken ze van de mondialisering die daarmee samenhangt? Die vragen heb ik in verschillende werksituaties onderzocht, ook in bedrijven die op wereldschaal opereren.

Technologie en het bestaansrecht van het midden

Door de automatisering zal een deel van de banen in het midden verdwijnen. Die ontwikkeling kan positief worden geïnterpreteerd en houdt dan de belofte in dat mensen hun tijd slechts beperkt aan werk hoeven te besteden. Maar gebruikelijker is het om er een schrikbeeld in te zien, en dan staat het vooral voor angsten met een lange geschiedenis. Die angst gaat al terug tot het begin van de industrialisatie toen de Luddieten de machines vernielden die hun werkkraft dreigden te vervangen. Veel technologie werd speciaal ontworpen om menselijke arbeid overbodig te maken en op dat gebied is de mensheid veel gelukt. Machines kunnen veel dingen beter en goedkoper dan mensen. Ze zijn krachtiger dan mensen, hun prestaties zijn nauwkeuriger en consistentere dan die van mensenhanden, en ze kunnen beter, sneller en preciezer rekenen. De angst dat mechanisering en automatisering ons op de arbeidsmarkt overbodig zullen maken is niet overdreven: dat laten eerdere ontslaggolven zien.

In een veel geciteerd artikel over de toekomst van werk laten Carl Benedikt Frey en Michael A. Osborne zien hoe technologische veranderingen sommige beroepsgroepen overbodig maakten en kansen creëerden voor andere. Beide onderzoekers zijn hoogleraar aan de universiteit van Oxford, de eerste is econoom, de tweede onderzoeker van processen van *machine-learning*. De verdwijning van menselijke arbeid is in de landbouw het meest spectaculair. Twee eeuwen geleden werkte ruim 40% van de beroepsbevolking in de landbouw, nu is dat een kleine 2%. En in fabrieken werd geschoolde arbeid eerst opgesplitst in routinematige taken voor ongeschoolden, terwijl de vraag naar geschoolde arbeiders weer ging toenemen, toen de elektrificatie van machines het productieproces ingewikkelder maakte. Nog weer later deden apparaten, zoals schrijfmachines, dictafoons en rekenmachines, hun intrede in kantoren en groeide de vraag naar hoger opgeleid kantoorpersoneel (Frey, Osborne 2013).

Inmiddels, vanaf de jaren 1960, is de wereld in een volgende technologische fase beland, met goedkopere computers die tot steeds meer in staat zijn. *Machine Learning* (inclusief *Data Mining*) en *Mobile Robotics* maken het nu ook mogelijk om niet-routinematige taken, zelfs in het cognitieve domein, te automatiseren. Denk bijvoorbeeld aan het diagnosticeren van patiëntengegevens of het analyseren en het sorteren van juridische informatie (Frey, Osborne 2013). Erik Brynjolfsson en Andrew McAfee, beiden hoogleraar aan het Massachusetts Institute of Technology (MIT), spreken van *The Second Machine Age* (2014), waarin iedereen dagelijks te maken heeft met de gevolgen van de digitale revolutie, met artificiële intelligentie en robotica. Is menselijke arbeid in de toekomst nog wel nodig?

Wordt het geen tijd voor invoering van een basisloon? Dit zijn actuele vragen, onmiddellijk gevolgd door een reeks van andere vragen: hoe ver kunnen programmeurs komen met het nabootsen van menselijke handelingen, wat kunnen mensen beter dan computers, welke taken kunnen ze beter zelf blijven doen, hoe kunnen mensen en machines elkaar het best aanvullen?

David H. Autor, hoogleraar economie aan het *Massachusetts Institute of Technology*, geeft de vraagstelling net weer een wat andere draai. Hij schreef een artikel met de mooie titel ‘Why Are There Still So Many Jobs?’ (2015), waarin hij onderzoekt hoe het komt dat er de afgelopen eeuwen niet veel meer werk is weggevaagd. Hij richt zijn oog niet op banen, maar op de bundelingen van handelingen die in banen worden verricht, en hij bekijkt hoe deze taken onder invloed van technologie veranderen, verschuiven en verdwijnen. Mensen gebruiken technologie om hun eigen handelen aan te vullen, en ze kunnen hun prestaties daarmee vele malen beter maken. Hun productiviteit gaat omhoog en hun lonen kunnen stijgen (Autor 2015: 5).

Hoever kunnen programmeurs komen?

Bij veel werk zijn mensen voor een deel wel en voor een deel niet vervangbaar door machines. De meeste werkprocessen draaien dan ook op een combinatie van creativiteit en mechanische herhaling, op het volgen van regels en op discretionaire beslissingen, op technische beheersing en intuïtieve beoordeling, op hersenvermogen en fysieke kracht, op arbeid en kapitaal (Autor 2015: 6). Wanneer je alleen kijkt naar het verdwijnen van banen, ontgaat het je hoe zulke combinaties onder invloed van technologische innovaties voortdurend van samenstelling veranderen.

Sommige elementen in die werkprocessen zijn te automatiseren, maar andere zijn daarvoor te weerbarstig. Dan lukt het programmeurs niet om het handelen van mensen te simuleren. Hun begrip schiet tekort om de reeks stappen die in een handeling genomen wordt in formules om te zetten. Het verkrijgen van dat begrip is in het bijzonder moeilijk voor taken die mensen moeiteloos verrichten zonder dat ze daarbij nadenken en zonder dat ze kunnen uitleggen wat ze doen. Autor citeert een uitspraak van Michael Polanyi: ‘We know more than we can tell.’ Ter illustratie beschrijft hij hoe kinderen een stoel zonder moeite kunnen herkennen, terwijl dat programmeurs voor grote moeilijkheden stelt. Wat weten kinderen, dat de op regels gebaseerde procedure niet weet (Autor 2015: 25)? *Tacit knowledge* heb je nodig

bij taken die flexibiliteit en intuïtie vereisen, beoordelingsvermogen en gezond verstand. Dat maakt het volgens Autor begrijpelijk dat een discipline als wiskunde, die speciaal is ontworpen om formele problemen op te lossen, zich gemakkelijker laat computeriseren dan bepaalde sensori-motorische vaardigheden. De laatste soort vaardigheden heeft de mensheid niet welbewust ontworpen, maar geleidelijk als soort ontwikkeld.

David Autor geeft een lijstje met niet-routinematige taken die zich moeilijk laten computeriseren. Allereerst noemt hij abstracte taken, waarvoor een probleemoplossend vermogen, intuïtie, overtuigingskracht en creativiteit nodig zijn. Om zulke taken te kunnen uitvoeren moeten jongeren geleerd hebben om analytisch te denken, inductief te redeneren en goed te communiceren, terwijl ze daarnaast een specifieke expertise moeten bezitten. Scholing in een hogere vorm van onderwijs is daarvoor vereist. Een tweede soort taken die ook slecht zijn te automatiseren is moeilijker te omschrijven. Die taken vergen van mensen een vermogen om zich aan situaties aan te passen, visueel en qua taal. Het zijn taken die mensen alleen kunnen verrichten wanneer ze ter plekke aanwezig zijn, en die zich daarom niet laten uitbesteden. Autor noemt ze ‘manueel’ (Autor 2015: 12), maar die benaming ‘handmatig’ heeft als bezwaar dat deze aansluit bij een stereotype dat hand en hoofd als afzonderlijke vermogens onderscheidt.

Autors lijstje met moeilijk te automatiseren taken komt ongeveer overeen met dat van Frey en Osborne. Zij noemen coördinatie en manipulatie, sociale intelligentie en creativiteit als vermogens die moeilijk computeriseerbaar zijn. Frey en Osborne onderzochten waar informatietechnologie op het werk voor wordt ingezet en welke veranderingen dat voor werkenden met zich meebrengt. Hun onderzoeksgroep heeft voor 702 beroepen per taak onderzocht welk risico deze taak loopt om door computers te worden overgenomen. De kracht van dit onderzoek ligt erin dat Frey en Osborne de taken geïsoleerd bekijken en per taak nagaan in hoeverre die door technologie kan worden overgenomen. Lezers krijgen daardoor een beeld van de technologische mogelijkheden, van dat wat robots kunnen en vaak beter kunnen dan mensen. Ze krijgen ook een idee welk werk de volgende decennia mogelijkerwijze zal verdwijnen. De conclusies zijn spectaculair en alarmerend: 47 procent van de door hen onderzochte banen blijkt voor computerisering vatbaar te zijn en loopt dus het risico om te verdwijnen.

De onderzoekers maken echter een belangrijk voorbehoud, dat in de media veel minder aandacht heeft gekregen dan ‘de 47 procent’. Hun onderzoek gaat over de *mogelijkheden* van

computerisering gezien de huidige stand van de technologie; niet over de vraag of die automatisering ook daadwerkelijk gaat plaatsvinden. De auteurs wagen zich niet aan voorspellingen over de technologische voortgang, ze houden geen rekening met andere ontwikkelingen die deze voortgang kunnen beïnvloeden, zoals regelgeving en politieke of economische verschuivingen. Arbeidsbesparende maatregelen zoals automatisering zullen bijvoorbeeld alleen genomen worden als de toegang tot goedkope arbeid schaars is.

3

Werk en technologie

Hoe automatisering bestaande werkzaamheden verandert heb ik op verschillende werkplekken gepraktiseerd gezien. In zorginstelling Cordaan moesten schoonmakers digitale basisvaardigheden op hun iPads beheersen, zodat ze administratieve gegevens niet met papier en potlood hoefden te verwerken. De laaggeschoolde medewerkers bij de goederenontvangst en het distributiecentrum van het Amsterdam UMC moesten zich scholen in Word en Excel. Bij deze voorbeelden van technologische vaardigheden ging het om de digitalisering van administratieve werkzaamheden die werknemers eerder handmatig verrichtten. Computers hebben hier een aanvullende rol: ze versnellen het werk, maar maken het niet anders. Maar computers kunnen ook als toezichthouder worden gebruikt. Dat zag ik in loodsen waar de medewerkers artikelen voor vervoer moeten sorteren en klaarleggen voor transport. Daar werden de werknemers verlengstukken van de computer, bij wie de machine controleerde of ze wel snel genoeg waren en hun prestaties wel voldeden. .

De mediamanager: de computer als hulpmiddel

Een casus van de computer als hulpstuk vond ik in het werk van Ellen, een stagiaire in het laatste jaar van de vierjarige mbo-opleiding mediamanagement aan het Grafisch Lyceum Rotterdam. Het is een brede opleiding, die leerlingen vertrouwd maakt met media, vormgeving en ict. Ellen liep stage bij Interakt, een levendig filmbedrijf in Amsterdam, met een veelzijdige productie. Ze maken uiteenlopende films, documentaires, tv-programma's, websites, dvd's, boeken en tentoonstellingen. Het is een vrij klein familiebedrijf dat al een paar decennia bestaat, met een eigenzinnige koers. Het is geen doorsneebedrijf, maar een culturele niche waar een klein gezelschap werk vindt.

Volgens Ellen is 'de creatieve sector' een omgeving die jonge mensen aantrekkelijk vinden. Bij Interakt fungeert ze als manasje-van-alles. Ze organiseert presentaties, ze verzorgt

de pr en regelt de contacten. Ze doet afwisselend werk, en net als haar collega's maakt ze daarbij gebruik van een computer. Ze gebruiken computers zoals de meeste mensen dat doen: voor alles tegelijk. Hun computer fungeert als potlood, als postbus, als telefoon, als venster op de wereld van films en subsidies, als landkaart en agenda, als machine om adressen mee te sorteren en om affiches op te ontwerpen.

De drie collega's met wie Ellen in dezelfde ruimte werkt doen allemaal hetzelfde werk. Het voordeel daarvan is dat iedereen alles van elkaar hoort en zo weet wat er in het bedrijf speelt. Een net beginnende stagiaire ziet op die manier wat het werk van collega's inhoudt en hoe die dat aanpakken: bellen met het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid om een foto te krijgen, de logistiek van een film regelen, de pers voorlichten, een premièredag organiseren, contacten leggen met EYE of het Mediafonds, de website onderhouden, een dvd branden. De medewerkers maken posters en leggen contact met een componist, die tijdens een filmevenement artiesten zal laten spelen. Ze geven elkaar ook raad bij kleine dingen: 'Voor een print is het beter om een lijst met namen in een pdf op te maken', 'je kunt mensen die bij elkaar horen het best onder elkaar in Excel zetten, onder één achternaam'. Ze hebben onderling wel een taakverdeling, maar omdat het een klein bedrijf is ontbreekt een scherpe specialisatie.

De collega's van Ellen hebben hbo-opleidingen gevolgd, maar in hun werk is dat verschil niet goed te merken. Ze doen ongeveer dezelfde dingen, met meer of minder ervaring. René Mendel, de directeur van Interakt, ziet niet zoveel verschil tussen de stagiaires van het mbo, het hbo of de universiteit. De studenten van de universiteit hebben volgens hem wat meer inzicht en kunnen de zaken sneller overzien, de hbo-studenten zijn wat meer taakgericht en handelen eerst voordat ze analyseren, en de mbo'ers vragen meer, maar je ziet dat ze zich goed ontwikkelen en veel leren.

Het bedrijf geeft stagiaires veel ruimte. Mendel wil dat ze leren hoe ze zich overal gemakkelijk kunnen bewegen. Hij neemt Ellen mee naar opdrachtgevers, ze krijgt viewings te zien en bij premières gaat ze mee. Als stagiaires iets niet begrijpen, kunnen ze altijd uitleg krijgen, ze kunnen alles aanpakken, soms in overleg. Ellen heeft zich in twee maanden in het bedrijf ingewerkt, en ze voelt zich helemaal thuis in haar stage. Ze beschouwt zichzelf als onderdeel van het bedrijf. Ze spreekt over 'wij' en 'ons' alsof ze er niet twee maanden maar twee jaar werkt.

Als je Ellens gespecialiseerde, op film gerichte deel van het werk tussen haakjes zet, blijft er een serie nogal algemene taken over, zoals administratie, secretaressewerk, klusjes van allerlei aard. Bij deze taken kunnen computers goed worden ingezet, maar Ellens eigen aandeel is onmisbaar. Haar werk is een schoolvoorbeeld van taken waarbij mensen voor een deel wel en voor een deel niet door machines vervangbaar zijn. Adressen sorteren kan ze zeker aan haar computer overlaten. Dan kan ze op de automatische piloot draaien, maar vaak heeft ze bij haar werk haar verstand nodig. Ze zou het niet redden zonder intuïtie, creativiteit en logistiek inzicht.

Ellens opleiding is nogal algemeen en dat betekent dat haar medestudenten in het mediamanagement in hun stage en werk met heel verschillende dingen bezig zijn. De een werkt in een modehuis, de ander bij een klein evenementenbureau, op een reclamebureau of in een drukkerij. Ellen ziet 'plannen en regelen' als de gemeenschappelijke noemer van al die activiteiten. Wat verschilt is wat je regelt, zo stelt ze. Op school heeft ze echter niet alleen leren plannen en regelen, maar heeft ze zich ook meer vakgerichte kwaliteiten eigengemaakt. Ze heeft leren werken met Adobe Photoshop, Premiere en InDesign, ze heeft filmpjes, folders, websites en blogs leren maken. Ze heeft de basis geleerd van fotograferen, van ICT en van monteren. Ellen: 'Je leert van alles een beetje, zodat je overal wat vanaf weet.' Ze denkt wel dat ze die breedte later nodig zal hebben, want ze wil de productiekant op. Ze wil regisseren met alles wat daarbij komt kijken, locaties regelen, contacten leggen. 'Dan moet je weten wat iedereen doet: de regisseur, cameramensen, bewerkingsmensen. Anders kun je het niet leiden.' Communicatie is een onderdeel waarin ze zich nog verder wil ontwikkelen, zowel met collega's als met mensen die ze niet kent. Ze is negentien jaar en vindt zichzelf veel te jong om nu al vast te zitten in een baan of een beroep voor het leven. Ze vindt school nog 'hartstikke leuk' en is van plan om Kunst en Economie te gaan studeren aan de HKU, een opleiding van vier jaar. Veel van haar klasgenoten willen net als zij na school doorleren.

Mediamanager: het klinkt nogal modieus. Maar als je kijkt naar de taken die bij deze functie horen, dan gaat het om werk dat mensen in allerlei sectoren en op allerlei niveaus doen. Mediamanager is een verzamelterm voor eigentijds werk dat heel verschillende gedaanten kan aannemen, met een zeer gevarieerd takenpakket – logistiek, organisatorisch, sociaal, creatief – dat zich voor een groot deel moeilijk laat computeriseren. Het werk dat studenten van deze opleiding later gaan doen is sterk afhankelijk van hun belangstelling en hun ervaringen. Bij Ellen zie je hoe ze geleidelijk in de filmwereld ingeburgerd raakt. Al

doende vindt ze aansluiting bij wat er in die wereld cultureel gaande is, ook internationaal. Ze zoekt online naar documentaire-festivals om films van Interakt aan te melden. Zo wilde ze *Mongools goud* in Korea aanmelden, een film met de cellist Ernst Reijseger en gemaakt door Maarten Schmidt en Thomas Doebele, maar deze film bleek niet ondertiteld te zijn. Ze heeft contact met filmmusea, met distributiemaatschappijen en andere productiemaatschappijen. Vroeger vond ze documentaires saai, maar tijdens haar stage is ze die juist interessant gaan vinden.

Ellen vindt dat ze ‘aardig veel’ geleerd heeft op school. Ze is enthousiast over haar opleiding, maar het ROA (Research Centre for Education and the Labour Market) geeft daarvan een minder rooskleurig beeld. Dat onderzoeksinstituut vindt dat leerlingen in de media en vormgeving matig worden voorbereid op de banen waarin ze terecht komen. Wanneer ze zijn -afgestudeerd hebben deze leerlingen volgens het ROA weinig kansen op de arbeidsmarkt. Ze zullen een laag salaris verdienen en lang niet iedereen krijgt een fulltime dienstverband. Ze hebben last van concurrentie van bijvoorbeeld hbo’ers. Volgens René Mendel zijn stages in zijn branche daarom van levensbelang. Je neemt mensen pas aan als je weet wat ze kunnen. Mensen als Ellen moeten volgens hem flexibel zijn en bestand tegen hoge werkdruk. Hij vindt dat de leerlingen met wie hij te maken krijgt sommige noodzakelijke vaardigheden te weinig beheersen. Hun opleidingen geven daaraan te weinig aandacht, en dan denkt hij aan het mbo, het hbo én de universiteit. Vaak merkt hij dat de stagiaires schrikbarend weinig algemene kennis en eruditie hebben. Over het algemeen kan bijna niemand goed schrijven, discussiëren en argumenteren en ze hebben geen benul van geld. Het is kritiek die onderwijsinstellingen zich zouden moeten aantrekken.

Wat Ellen in de toekomst ook gaat doen, ze zal een maatschappelijke positie krijgen die ergens in het midden ligt, terwijl haar blikveld de wereld omvat.

Wat mensen beter kunnen dan machines

Het onderzoek van Frey en Osborne laat zien welke taken niet goed zijn om te zetten in computerprogramma’s en die daarom blijvend door mensen moeten worden verricht. De vraag of digitalisering met kwaliteitsverlies gepaard gaat valt buiten hun onderzoek. Zo is het beroep van docent volgens hun onderzoek moeilijk te computeriseren. Zij houden zich echter niet bezig met vragen over de bruikbaarheid van technologie in het onderwijs. Ze vragen zich niet af wat een iPad of een interactief *blackboard* kan bijdragen aan wat kinderen zich eigen

maken, of ze daardoor meer leren of andere dingen leren. Evenmin kijken ze naar de invloed van digitale middelen op het werk van docenten. Zijn die daardoor beter in staat om hun werk te doen? Komen ze daardoor eerder aan andere taken toe? Zijn dat nieuwe taken, zijn dat bestaande, maar verwaarloosde taken? Kortom, wat valt er te winnen met automatisering? En gaat er misschien ook iets verloren wanneer kinderen en studenten met een computer op schoot zitten in plaats van dat ze met elkaar praten en naar elkaar luisteren?

Die vragen stelt de socioloog Bart van Heerikhuizen in zijn afscheidscollege, dat hij op 11 april 2013 hield. Zijn college heeft als titel 'Ik kan het niet alleen' en daarin laat hij het belang zien van direct contact tussen docent en studenten. Het is niet voor niets dat Van Heerikhuisens colleges zo veel voor studenten betekenden. Jarenlang heeft hij generaties jonge sociologen ingeleid in de theoretische sociologie en in zijn afscheidscollege demonstreerde hij nog eens welbespraakt hoe een geïnspireerd college eruit moet zien. Om studenten te kunnen aanmoedigen tot intellectuele alertheid en onverschrokkenheid moeten docenten zelf het voorbeeld geven. Ze moeten voordoen hoe ze zelf denken en hoe ze op nieuwe ideeën komen. Ze moeten hardop nadenken, tastend en nauwkeurig formulerend, en – het allerbelangrijkste – ze moeten zoveel plezier uitstralen dat ze hun studenten kunnen verleiden om mee te doen. Hier biedt het gesproken woord iets wat in het geschreven woord ontbreekt, zo stelt Van Heerikhuizen. Een digitaal aanbod kan daar niet tegenop.

Een inspirerend college geven is een van de dingen die mensen wél en machines niet kunnen. Van het college is ook een geschreven versie voorhanden, maar wie het college heeft bijgewoond kan ervan getuigen dat de lijfelijke aanwezigheid van een docent maakt dat je ook zelf zin krijgt om aan de slag te gaan. Daarvoor heb je het enthousiasme van anderen nodig, van de docent en ook van je medestudenten. Een tekst of zelfs een video moet wel heel goed gemaakt zijn om bij dat effect in de buurt te komen.

Er zijn veel andere beroepen en taken te verzinnen, die robots moeilijk kunnen overnemen, ook op het niveau van het mbo. Denk aan het repareren van de waterleiding in het keukenkastje. Daarvoor is iemand met verstand van zaken nodig, die ter plekke aanwezig is, die het kastje kan induiken, hier en daar wat kan verschuiven om er beter bij te kunnen, die een diagnose kan stellen en kan inschatten hoe het euvel is te verhelpen; die kan beoordelen welk gereedschap en welke onderdelen daarvoor nodig zijn, die weet of deze in de auto voorhanden zijn of dat het pijpje een verouderd model is dat alleen nog bij de fabriek in voorraad is. En die de reparatie uiteindelijk zelf kan uitvoeren.

Of, denk aan allerlei soorten zorgend werk, waarbij een verzorger allerlei dingen tegelijkertijd doen. Onderweg naar de douche dragen ze een koffiekopje naar de keuken, tijdens het ontbijt bespreken ze de dingen van de dag bespreekt, en ondertussen beoordelen ze iemands situatie van dat moment. Hoeveel daarbij komt kijken blijkt uit de documentaire over een sociale robot, *Ik ben Alice* (Sander Burger NCRV 6 juli 2015). Een sociale robot is bedoeld om alleenstaande ouderen minder eenzaam te maken. In het geval van Alice is het een apparaat van 60 cm hoog, kleiner dan een mens om niet bedreigend over te komen. De ogen en de mond van het apparaat kunnen bewegen, en het heeft een zachte huid. Het ziet eruit als een meisje met zwart steil ponyhaar.

De gefilmde interacties laten zien dat Alice enorm veel kan. Een van de vrouwen die ze gezelschap houdt, vertelt haar dat ze een ontzettend leuke ontmoeting heeft gehad en de volgende keer komt Alice daarop terug. ‘Hoe is het met Bart?’ vraagt ze en dat herinnert de vrouw eraan dat ze hem nog een kaartje had willen schrijven. Ze doet dat alsnog, maar weet de postcode niet. ‘Ik moet toch wel ergens een postcodeboek hebben,’ mompelt ze. Alice hoort het, zij blijkt de postcodes in haar geheugen te hebben en ze geeft de code door. Alice kan ongelofelijk veel, maar tegelijkertijd kan ze (nog) heel weinig. Haar communicatie is beperkter en houderiger dan die van een driejarige. Ze heeft een klein, gestandaardiseerd repertoire aan korte zinnen: ‘Dat is goed!’ ‘Jammer, zeg.’ Als ze een antwoord geeft, zoekt ze lange tijd in haar geheugen en reageert trager dan mensen gewoonlijk doen. Soms is ze directer in haar uitingen dan onder volwassen mensen gebruikelijk en gepast is en vraagt ze zonder enige omhaal bij een nieuwe bezoeker: ‘Wie is die mijnheer?’

De oudere vrouwen met wie Alice contact moet maken zijn sceptisch en ook na hun ervaringen met Alice blijven ze dat. Ze hebben liever een echt mens als verzorger. Ze spelen het spel met Alice wel mee, maar de momenten dat ze zonder enig voorbehoud contact met haar maken zijn zeldzaam. Vaker kijken ze met enige afstand, zoals wanneer Alice over een kapotte lift zegt: ‘Wat vervelend, zeg’ en mevrouw Remkes in zichzelf commentaar geeft: ‘Grappig.’ Ook praten de vrouwen in de derde persoon over Alice: ‘Ze denkt: je kan me nog meer vertellen.’ Maar ze richten zich ook rechtstreeks tot haar: ‘Jou hoef ik geen koffie aan te bieden’ of ‘Jij kan geen koekje eten’. Als het robotje vervolgens ‘Nee jammer’ antwoordt, raakt een van de vrouwen een beetje geïrriteerd. ‘Ja jammer voor jou,’ zegt ze, en ze kijkt opzij.

De documentaire laat zien hoeveel verzorgers moeten kunnen om te functioneren op een manier die als ‘gewoon’ overkomt. Als kijker ben je verbaasd over Alice’s kunsten, maar je

ziet ook hoe beperkt de sociale robot is, in wat ze zegt en wat ze doet. Alice is een knap staaltje van technologisch vernuft, maar met haar voorgeprogrammeerde communicatie lukt het niet om een vloeiend gesprek te voeren. De sociale robot laat bij uitstek zien hoe moeilijk het is om menselijk contact te programmeren en na te bootsen. Zo lang dat het geval is, hoeven mensen die een beroep uitoefenen waarin juist dat contact een belangrijk onderdeel is, zich nog geen zorgen te maken. Voorlopig winnen ze het nog met vlag en wimpel van machines.

De reprofessionalisering van de medische fotografie

De wonderbaarlijke herrijzenis van de medische fotografie demonstreert op een heel andere manier het belang van de menselijke hand. Het laat zien hoe de digitalisering van dit beroep eerst de professionaliteit van de medische fotografie heeft ondermijnd, terwijl later is gebleken dat een goed werkend cameraatje niet genoeg is om kwalitatief hoogwaardig werk te leveren. Medisch fotografen moeten hun vak technisch beheersen, maar ze moeten ook een beroep doen op specifiek menselijke vermogens.

Medisch fotografen leggen beelden vast die artsen als hulpmiddelen gebruiken, in hun rapportage, bij de voorbereiding op een operatie, of in hun onderzoek. Dermatologie, kno, kindergeneeskunde, kinderchirurgie, kaakchirurgie, plastische chirurgie: binnen deze vakgebieden spelen medische foto's van uitwendige verwondingen of afwijkende houdingen een rol. De foto's kunnen ook gebruikt worden in de bewijsvoering in een rechtbank of als bewijsstuk in een aanvraag voor een vergoeding bij een verzekeringsbedrijf.

De beroepsspecialisatie 'medisch fotograaf' ontstond in de tweede helft van de twintigste eeuw. Ziekenhuizen en universiteiten zetten grote goed geoutilleerde audiovisuele afdelingen op, waar medisch fotografen zich als beroepsgroep professionaliseerden en specialiseerden. Beginnelingen in de medische fotografie startten hun loopbaan in de donkere kamer. Ze leerden geleidelijk het vak, door het af te kijken bij oudere collega's. Een van de mensen van het eerste uur, Peter Lowie, vertelt dat er in de hoogtijdagen op de twee fotografie-afdelingen van het toenmalige AMC in Amsterdam circa 20 mensen werkten. In 1955 kregen de medisch fotografen een eigen beroepsvereniging, de Nederlandse Vereniging voor Medische Fotografie, een destijds vernieuwend gezelschap, dat vakgenoten een eigen forum bood en dat zich inzette voor gespecialiseerde cursussen. Jonge fotografen konden zich hiermee voor het vak certificeren en daarmee verwierven ze het recht op inschrijving in het Register Medisch Fotografen (RMF). De oprichting van deze beroepsvereniging was een

belangrijke stap in het professionaliseringsproces van het beroep. Collega's die in ziekenhuizen werkten konden elkaar in deze beroepsvereniging vinden en konden daar hun specifieke ziekenhuiservaringen uitwisselen.

Maar de introductie van de digitale fotografie zette het vak op zijn kop. In het begin ging het langzaam, omdat de oude garde zich tegen vernieuwing verzette. Die vond digitale foto's van slechtere kwaliteit, en daar hadden ze aanvankelijk gelijk in. Ziekenhuizen beschikten over de mooiste apparatuur en ze gebruikten hoogwaardig dia-materiaal. Maar op den duur was het kwaliteits-argument niet vol te houden, en moesten ziekenhuizen wel overstag gaan. Technisch ging het vak er heel anders uitzien. Wie nu wil fotograferen heeft nauwelijks nog kennis over techniek nodig. De donkere kamer bestaat niet meer, en ontwikkelen en afdrukken zijn vaardigheden uit een voorbije tijd geworden. In het curriculum van de fotovakschool zijn deze veranderingen verwerkt. Een andere ontwikkeling heeft weinig met het vak te maken, maar is wel relevant voor de manier waarop het wordt beoefend: fotografen werken vaker als freelancers en hebben daardoor een lossere verhouding tegenover hun werkgevers.

De beslissingen die ziekenhuizen over de digitalisering van de medische fotografie namen, waren nogal willekeurig en persoonsgebonden. In het ene ziekenhuis werd aan het exclusieve karakter van het beroep geknibbeld en kregen artsen kleine compact-camera's om zelf te fotograferen. In het andere ziekenhuis werkte een hoogleraar die veel waarde hechtte aan kwalitatief goede foto's en die de positie van de medisch fotografen juist beschermde. In alle ziekenhuizen vonden grote reorganisaties plaats. Fotografie-afdelingen werden opgeheven, vaste banen voor medisch fotografen werden schaars, en steeds meer werk werd uitbesteed aan freelancers. In het AMC waren in 2014 nog maar twee medisch fotografen over, met een kleine studio op de polikliniek.

Wie deze geschiedenis leest heeft maar één gedachte: 'Dit is het einde van de medische fotografie, het zoveelste beroep dat door de digitalisering zal verdwijnen.' Maar Peter Lowie en Annie Naus, beiden medisch fotograaf met een lange staat van dienst en zeer betrokken bij het vak, zagen dat anders. Zij vinden dat medisch fotografen veel te bieden hebben wat hen van niet-specialisten onderscheidt. Om met de technische kant te beginnen, Annie Naus vindt het verschrikkelijk om te zien hoe slordig mensen die het vak niet beheersen soms werken. Hun foto's zijn schots en scheef, zonder enige fotografische standaard. Dat zou ze graag anders zien. Verder is het voor haar van wezenlijk belang dat de sociale kanten van het vak

geprofessionaliseerd worden. Medisch fotografen moeten zich immers leren voegen in een ziekenhuis. Ze hebben medische geheimhoudingsplicht, en ze moeten foto's maken die zo anoniem mogelijk zijn. Ze moeten witte jassen dragen, op de hoogte zijn van de medische terminologie en de hygiëneregels van het ziekenhuis in acht nemen. Ze mogen geen pleisters verwijderen, ze mogen geen medische adviezen geven, en bij onduidelijkheid moeten ze altijd een arts bellen. Ze moeten leren hoe ze op een professionele manier met patiënten kunnen omgaan. Op het terrein van de medische fotografie hebben ze een grote zelfstandigheid en verantwoordelijkheid, met als kernpunt de betrouwbaarheid van hun foto's.

Volgens Naus en Lowie is er alle reden om de bedreigde beroepsgroep ook in het digitale tijdperk nieuw leven in te blazen. Met dat doel hebben ze een zesdaagse cursus opgezet waarin beroepsfotografen zich in de medische fotografie kunnen specialiseren. Wanneer studenten dit seminar met goed gevolg hebben afgesloten en bovendien aan het werk zijn als medisch fotograaf, kunnen ze zich inschrijven in het register voor medisch fotografen. Die registratie geeft hun een soort keurmerk, waaraan opdrachtgevers hun vakkundigheid kunnen aflezen.

Het nieuwe seminar geeft enige technische bijscholing, maar fotografen die zich in de medische kant willen specialiseren moeten vooral in sociaal opzicht veel leren. De studenten krijgen les in verschillende settings: in academische ziekenhuizen en in kleinere streekziekenhuizen. Ze maken kennis met medisch fotografen, met artsen en verpleegkundig personeel. Ze oefenen met acteurs hoe ze in moeilijke situaties met patiënten kunnen omgaan. Ze verdiepen zich in kwesties als privacy, de rechten van de patiënten en de plichten van medisch fotografen. Ze krijgen een introductie in de verhoudingen in het ziekenhuis, in het werken met protocollen en in het medische jargon. Ook moeten ze leren hoe ze beeldmateriaal digitaal kunnen bewerken en wat daarbij met het oog op medische diagnostiek, wetenschappelijk onderzoek en juridische bewijsvoering wel en niet geoorloofd is. Medische onderzoekers kunnen alleen 'zuivere' foto's in hun onderzoek gebruiken, verzekeringsmaatschappijen keren alleen uit wanneer ze kunnen vertrouwen op beeldmateriaal, juristen kunnen pas aan de slag als ze er zeker van zijn dat foto's niet gefotoshopt zijn, een punt dat zwaar telt nu de manipulatie van foto's steeds gemakkelijker wordt.

De medisch fotografen hebben hun technische monopolie grotendeels verloren en hun beroepsniche is niet langer vanzelfsprekend, maar hun expertise ligt slechts voor een deel op het technische vlak. De kwaliteit van de foto's doet ertoe, maar voor een professioneel functioneren is het ook belangrijk dat medisch fotografen zich verdiepen in de medische en sociale aspecten van hun werk en in hun positie in het ziekenhuis. Hoe met patiënten en artsen in belastende situaties om te gaan? Hun expertise heeft technische, medische, sociale en emotionele kanten.

Ziekenhuizen, universiteiten, het forensisch instituut, en verzekeringsmaatschappijen huren medisch fotografen tegenwoordig op incidentele basis in. Net als elders op de arbeidsmarkt zijn langdurige vaste arbeidsrelaties zeldzaam. Die vluchtigheid betekent een aantasting van het vertrouwenskarakter van het werk van medisch fotografen. Vroeger werkte men in een team en kon men aan elkaar doorgeven welke standaarden een ziekenhuis hanteerde. De nieuwe werkverhoudingen zijn meer geïndividualiseerd en daardoor is de betrouwbaarheid van de foto's bijvoorbeeld moeilijker te waarborgen. Die veranderingen vragen een nieuwe regulering, omdat de geloofwaardigheid van de professie valt of staat met die betrouwbaarheid.

Liever dan deze over te laten aan derden zoals ziekenhuizen, overheid en verzekeringsmaatschappijen, willen medisch fotografen die graag in eigen hand houden. Zo proberen medisch fotografen zoals Peter Lowie en Annie Naus verloren terrein terug te winnen en het vak weer schwing te geven. Ze willen zich opnieuw als beroepsgroep profileren, ze willen zelf de inhoud van de opleiding voor de volgende generatie bepalen, en zelf de toelating tot het beroep regelen. Ze hebben de Medisch Wetenschappelijke Fotografie, MWF, inmiddels als platform voor gespecialiseerde fotografen ondergebracht onder de vleugels van Dutch Photography, DuPho. Circa 80 medische fotografen zijn op dit moment bij het platform aangesloten.

Deze hele ontwikkeling – veranderingen in de beroepsvereniging, en een seminar dat gekoppeld is aan een beroepsregister met professionelen als toezichhoudende instantie – is te interpreteren als een re-professionaliseringsproces. Door de digitalisering van de fotografie leek de beroepsgroep hun niche verloren te hebben, maar in deze nieuwe omstandigheden blijken medisch fotografen nog steeds over een specifieke expertise te beschikken die ook door anderen wordt erkend. Dat specifieke ligt zowel op het technische vlak, als op dat van de kennis over de medische setting en de omgang met patiënten en artsen. In de interacties met

opdrachtgevers en patiënten hebben ze sociale en emotionele kwaliteiten nodig, Het nieuwe keurmerk garandeert aan hun opdrachtgevers dat de door hen gemaakte foto's te vertrouwen zijn. Hun foto's zijn een weergave van de werkelijkheid, fotoshopping is er niet aan te pas gekomen.

Op dit moment lijken de medisch fotografen deze professionaliseringsslag te gaan winnen. Per jaar leiden ze acht medisch fotografen op, een aantal dat is afgestemd op de te verwachten werkgelegenheid. Uitgaande van haar eigen ervaringen in het Radboudumc heeft Annie Naus de indruk dat haar vak wordt opgewaardeerd. Het ziekenhuis is het vanzelfsprekend gaan vinden om met gecertificeerde medisch fotografen te werken, en het faciliteert het seminar waarin fotografen zich in de medische richting kunnen specialiseren.

Ambachten-nieuwe-stijl

De literatuur over de toekomst van arbeid in het digitale tijdperk leert je verschillende dingen. Automatisering leidt niet alleen tot verdwijning en vervanging van werk, maar ook tot nieuw werk en tot veranderingen in de inhoud ervan. Dat klinkt niet erg verrassend, maar verrassend is het wel om te lezen dat iemand als David Autor verwacht dat ook een substantieel aantal banen met vaardigheden op een 'middelbaar opleidingsniveau' in de komende decennia zal blijven bestaan. Hij heeft het dan over werk waarin werknemers specifieke beroepsvaardigheden combineren met fundamentele vaardigheden op een middenniveau: geletterdheid, gecijferdheid, de kunst van het aanpassen, probleemoplossing, gezond verstand, interpersoonlijke contacten en flexibiliteit. De taken die in dit werk gebundeld zijn voor een deel routinematig, voor een deel niet-routinematig. Alleen de routinematige taken zouden te automatiseren zijn, maar die laten zich niet zonder kwaliteitsverlies losmaken van de andere taken. En bij de niet-routinematige taken blijven mensen in het voordeel. Niet al het werk op middelbaar niveau laat zich dan ook wegautomatiseren, er blijft een sector in de arbeidsmarkt waar middelbaaropgeleiden ook in de toekomst terecht kunnen (Autor 2015: 27). Het is een minder dramatisch beeld dan gewone krantenlezers en televisiekijkers krijgen voorgeschoteld.

Autor citeert Lawrence Katz die de term 'nieuwe ambachtslieden' gebruikt om mensen aan te duiden, die in hun werk technische en interpersoonlijke vaardigheden weten te combineren (Autor 2015: 27). Het woord 'ambacht' is in dit verband een verhaal apart. De

term ‘ambacht’ heeft iets aantrekkelijks, en maakt dat beroepen meteen in iemands achting stijgen. Die positieve beoordeling schreef ik eerst toe aan een nostalgisch verlangen naar een verleden dat geromantiseerd wordt, zoals wanneer het over rietsnijden of over klompen maken gaat. Maar de ambachten die het tegenwoordig goed doen slagen er juist in om oud en nieuw met elkaar in verband te brengen. Een restauratievoeger werkt bijvoorbeeld met kalk en meel, maar hij combineert ouderwets vakmanschap met technologie. Zulke ambachtslieden rammelen aan de scheidslijnen tussen hand- en hoofdarbeid, of handarbeid en kunst. Zie bijvoorbeeld de Hindelooper meubelmakers die samenwerken met een kunstenaar als Christien Meindertsma en die daardoor tot heel nieuwe producten komen, in een internationale context.

In *Handmade in Holland. Vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie*, formuleerde de Sociaal Economische Raad (SER) in 2013 een plan voor een duurzame ambachtseconomie, en ook daarin krijgen ambachten-nieuwe-stijl een plaats. Met ‘ambachtseconomie’ introduceerde de SER een nieuw woord dat klinkt alsof het sinds de middeleeuwen heeft bestaan en dat bedoeld is om uit te laten komen dat de economie nog andere segmenten kent dan de kenniseconomie. Een goedlopende kenniseconomie en een goedlopende ambachtseconomie zijn complementair aan elkaar, aldus de SER. Haar rapport gaat over ambachten-nieuwe-stijl en over het functioneren van zogenaamde ambachtslieden in het hier-en-nu, over hun plaats in de arbeidsmarkt, vaak in eigen bedrijfjes. De kernvragen van het rapport zijn: hoe kunnen we de positie van deze ambachten versterken, hoe kunnen we ervoor zorgen dat meer jonge mensen voor deze beroepen gaan kiezen, en hoe kunnen we hun een opleiding bieden die hen voorbereidt op het werk van de toekomst? De pleitbezorgers van de ambachten-nieuwe-stijl streven ernaar om het imago van het (v)mbo te verbeteren en ze gaan ervan uit dat een deel van de beroepen van middelbaaropgeleiden zullen blijven bestaan.

‘Do not race against the machines, race with the machines’ – dat is het adagium waarmee Erik Brynjolfsson en Andrew McAfee (2012) ‘the great restructuring’ tegemoet treden. We moeten vernieuwingen goed zien te gebruiken in plaats van ervoor terug te deinzen. Als strategieën om dat adagium in de praktijk te brengen noemen ze organisatorische vernieuwingen én onderwijs dat optimaal gebruikmaakt van de talenten van mensen. Investerings op die twee gebieden maken het mogelijk om het tempo van de exponentiële groei van de technologie bij te houden en zo staande te blijven. De plannen die de SER voor

het onderwijs heeft geformuleerd sluiten hier goed bij aan. In het onderwijs moeten intellectuele analytische kwaliteiten een minder eenzijdige waardering krijgen. De praktische en theoretische vermogens van leerlingen moeten in het lesprogramma in verbinding met elkaar aan bod komen. En in de lijn van David Autor: scholen moeten leerlingen vaardigheden bijbrengen waaraan technologische verandering complementair is.

Overigens is het niet zo duidelijk welke beroepen tegenwoordig tot ‘de nieuwe ambachten’ zijn te rekenen. De criteria die de SER daarvoor formuleert, zoals handmatigheid van het werk, blijken bij toepassing te wringen. Daarin klinkt de oude en niet houdbare tegenstelling tussen hoofd en hand door, net als in het onderscheid tussen kenniseconomie en ambachtseconomie. Dan lijkt het ten onrechte alsof ‘ambachtslieden’ het zonder kennis zouden kunnen doen, of ‘kenniswerkers’ zonder ambachtelijkheid zouden kunnen.

Wanneer je ambachten omschrijft als beroepen in de middenregionen, in de hogere mbo-niveaus en misschien ook in de meer toegepaste hogere opleidingen, kom je beter uit. Dan vang je de diversiteit en omzeil je de hoofd-hand categorisering. Denk aan een gevarieerde en lang niet uitputtende opsomming als: medewerker in de kinderopvang, mediamanager, stratenmaker, kok, medisch fotograaf, fietsenmaker, parketteur, pedicure, meubelmaker, zilversmid, opticien en pianostemmer – al deze beroepen zou je als ambachten kunnen beschouwen, ze behoren tot een ‘ambachtseconomie’ in een digitale samenleving. Het is een brede en bonte collectie beroepen die ten dele samenvallen met klassieke ambachten, zoals het timmervak. Maar die daarnaast moderne elementen bevatten, zoals het gebruik van geavanceerde technologie, het opereren op een internationaal veld en de beheersing van omgangsvormen. De beroepsbeoefenaars zijn hoger geschoold en ontwikkeld dan de 30% van de beroepsbevolking die alleen over een vmbo-diploma of minder beschikt. Mensen uit die categorie verrichten ongeschoold werk, zoals magazijnmedewerker of chauffeur.

De nieuwe belangstelling voor ambachten- en ambachtelijkheid-nieuwe-stijl is te zien als een wending in de perceptie van deze beroepen, die beter aansluit bij de verhoudingen van nu. In deze visie is er meer ruimte voor veranderingen en variatie in traditionele en nieuwe beroepen. Ook is er meer plaats voor moderne technologie en voor de inbedding in internationale netwerken.

Werk en maatschappelijke veranderingen

Veranderingen in werk vinden niet alleen hun oorsprong in technologische innovaties, maar ook in veranderende maatschappelijke verhoudingen. Er is werk dat verdwijnt: wie is er nog sigarenmaker, wie is er nog kolenboer of hoefsmid? En er is werk dat juist ontstaat. Kijk naar de taakverschuivingen in het huishouden, die juist nieuwe banen hebben opgeleverd.

Huisvrouwen en moeders gaan de arbeidsmarkt op en hun traditionele werkzaamheden worden ook de verantwoordelijkheid van mannen. Maar ook dan blijft er werk over waaraan tweeverdieners niet toe komen en die ze betaald uitbesteden. Allereerst natuurlijk een van de meest arbeidsintensieve taken: de kinderverzorging. Daarvoor worden collectieve arrangementen opgezet die een groot aantal verzorgers van een baan voorzien. Ook anderen vinden betaald werk in de taken die tweeverdieners laten liggen. Denk bijvoorbeeld aan koks en schoonmakers, aan personal organizers en hondenuitlaters. Voor een deel gaat het om ongeschoold werk, voor een deel om banen waarvoor een opleiding nodig is, vaak een mbo-opleiding.

De socioloog Arlie Hochschild schreef een boek over deze ingrijpende verschuiving in de taakverdeling tussen gezinnen en markt: *The Outsourced Self. Intimate Life in Market Times* (2012). Hochschild laat zien hoe de markt verweven is geraakt met ons privéleven. De wisselwerking tussen vraag en aanbod van diensten maakt onze eisen steeds hoger. Een nog schoner huis, een kind dat het op school nog beter doet – als je daarvoor professionals kunt inhuren, waarom ook niet? Maar volgens Hochschild lopen we daarmee het risico dat we het vertrouwen in onszelf, in onze familie en onze vrienden kwijtraken. Zij is bang dat we door het inhuren van al die betaalde diensten ons intieme leven ondermijnen.

Naast dat betaalde verzorgingswerk is er een veelheid aan nieuwe banen te vinden die met andere ontwikkelingen verband houden. De ratrace die zich in het onderwijs voltrekt creëert bijvoorbeeld een vraag naar huiswerkbegeleidingsinstituten en organisaties die kinderen op hun toetsen voorbereiden (Elffers 2018). De vluchtelingenstroom genereert werk in asielzoekerscentra en bij talencursussen. De ‘intimiteitscoördinator’ die seksscènes bij filmopnamen bewaakt en die oplet of acteurs geen grenzen overschrijden doet nieuw werk dat er zonder de #metoo beweging waarschijnlijk niet was gekomen. Het zijn een paar

willekeurige voorbeelden, die stuk voor stuk demonstreren dat je veel mist wanneer je alleen oog hebt voor veranderingen op de arbeidsmarkt die het gevolg zijn van automatisering. De twee beroepsgroepen die hieronder aan bod komen vinden hun oorsprong in een toenemende hang naar veiligheid.

Straatcoaches en verkeersregelaars

Straatcoaches en verkeersregelaars zijn nieuwe beroepen, die een extra laag in het toezichthoudende werk van de politie vormen. Het is werk dat eerst tot de exclusieve verantwoordelijkheid van de politie behoorde en dat nu is uitgebreid met taken die net weer iets anders worden ingevuld dan toen ze politiewerk waren. Het zijn nieuwe vormen van toezicht en handhaving, 'politie-achtige' functies maar dan zonder de bevoegdheden en machtsmiddelen waarover politieagenten beschikken. Straatcoaches en verkeersregelaars zijn niet gewapend en ze mogen geen bekeuringen uitdelen. Ze hebben daardoor minder gezag en moeten voor sancties terugvallen op de politie. Beide beroepen hebben voor het publiek een onduidelijk profiel. Het is niet zo duidelijk wat ze wel en niet mogen en kunnen.

Het beroep van straatcoach is ontstaan toen omstreeks de eeuwwisseling in Nederland grote bezorgdheid over moeilijke jongeren ontstond, vooral over jongens met een Marokkaanse achtergrond. De immigrantenbevolking leefde in een groeiend isolement en in grote steden zoals Amsterdam en Rotterdam werden jongeren met een immigrantenachtergrond als een oncontroleerbaar en steeds ernstiger probleem op straat ervaren. Op 14 april 1998 kwam het in Amsterdam Nieuw-West, op het August Allebéplein, tot een botsing tussen de buurt en de politie. Een jongen had een prullenbak in brand gestoken en dat incident was het begin van een escalerende rel, waarin een veel bredere, veel langer bestaande onvrede tot uiting kwam. Jongeren maakten op straat de dienst uit, het stadsdeel wist zich geen raad, de politie reageerde repressief, en de onderlinge verhoudingen werden steeds slechter. In combinatie met Paul Scheffers 'Multiculturele drama' (2000), de aanslagen in Amerika op 11 september 2001, de moord op Theo van Gogh (november 2004) en de angst voor moslimfundamentalisme leidden deze incidenten tot het gevoel dat er te lang was weggekeken, en dat er snel iets moest gebeuren. Preventie werd de kern van het beleid, en daaronder vielen uiteenlopende initiatieven zoals het heterogener maken van de

bevolkingssamenstelling van wijken, en initiatieven die nieuwe banen creëerden of bestaand werk veranderden – opvoedingsondersteuning, buurthuiswerk voor jongeren, straatcoaches.

De Nederlandse maatregelen zijn vergelijkbaar met die in het Verenigd Koninkrijk, waar vergelijkbare angsten speelden en waar men voorop liep in de disciplinerende van lastige jongeren. Daar werkte de overheid met drang- en dwangmaatregelen, met contracten waarin jongeren, ouders, leerkrachten, en andere betrokkenen zoals winkeliers aanvaardbaar en onaanvaardbaar gedrag vastlegden. Rondhangen, vandalisme, graffiti spuiten – zulk gedrag werd onaanvaardbaar gevonden. Wanneer jongeren zich toch misdroegen betekende dat contractbreuk en werd dat strafrechtelijk afgehandeld, ook al waren de concrete gedragingen niet strafbaar. Op deze manier werd het civiele recht als strafrechtelijk instrument ingezet.

In Rotterdam trof de gemeente in 2006 een vergelijkbare maatregel: de pilot 'Ff kappe'. Jongens tussen de 12 en 24 jaar beloofden in een contract met de gemeente dat ze geen overlast meer zouden geven. Deden ze dat toch dan volgde een bevel van de Burgemeester, en gebeurde het nog een keer dan werd die overtreding strafrechtelijk afgehandeld. Ook kregen burgemeesters en officieren van justitie in Nederland de bevoegdheid om jongeren die voor overlast zorgden gedragsaanwijzingen te geven. Ze konden jongeren bijvoorbeeld de toegang tot een bepaald gebied ontzeggen, bepaalde contacten verbieden of hen verplichten om zich te melden en begeleiding te zoeken (Van Stokkom 2007).

De komst van de straatcoaches past in deze ontwikkeling, maar het is voor hun aanpak kenmerkend dat ze buurten monitoren door voortdurend op straat contacten te leggen. Straatcoaches zijn geen hulpverlener, jongerenwerker of politieagent: hun werk ligt tussen deze beroepen in. Vanuit de gemeente Amsterdam, directie Openbare Orde en Veiligheid, werd in 2006 onder burgemeester Job Cohen een aparte, door de gemeente gesubsidieerde stichting in het leven geroepen: de *Stichting Aanpak Overlast Amsterdam*. De stichting is inmiddels uitgegroeid tot een flinke organisatie, waarvoor in 2015 vijftig straatcoaches door de stad reden, met zes vestigingen op verschillende plaatsen in de stad, ieder met een eigen teamleider en gebiedscoördinator. Ieder kantoor beschikt over computers en printers, en heeft een verbinding met de meldkamer op het centrale kantoor. Straatcoaches die in de knel komen hebben op die manier een direct lijntje met de politie, al komt het zelden voor dat ze politiehulp inroepen. Uit veiligheidsoverwegingen werken ze altijd met zijn tweeën. Inmiddels

is het werkterrein van de straatcoaches breder geworden: ze houden zich nu ook bezig met overlast in het algemeen.

Beroepsverkeersregelaars zijn een andere loot aan de stam van afsplitsingen van het politiewerk. Ze worden bij tijdelijke verkeersmaatregelen ingezet, ter wille van de veiligheid. Hun opleiding, examinering en aanstelling is in 2009 door de minister van Verkeer en Waterstaat geregeld. Verkeersregelaars moeten minstens 18 jaar oud zijn, moeten beschikken over een Verklaring Omtrent Gedrag en over een getuigschrift waaruit blijkt dat ze een korte cursus hebben afgerond. Die cursus duurt een paar dagen en bestaat uit een theoretisch en een praktisch gedeelte. De opleiding wordt door verschillende organisaties verzorgd en het examen wordt afgenomen in aanwezigheid van een vertegenwoordiger van de politie.

Net als straatcoaches beschikken verkeersregelaars niet over de bevoegdheden en de geweldsmiddelen van de politie. Toch moeten de verkeersdeelnemers wel hun aanwijzingen opvolgen, ook als de verkeersborden en verkeersregels daarmee in strijd zijn. Veel voorbijgangers zijn daarvan niet op de hoogte. Soms luisteren ze naar de aanwijzingen van de verkeersregelaars, soms trekken ze zich daar niets van aan. Als dat laatste het geval is, kunnen de verkeersregelaars in principe op de politie terugvallen. Maar het komt niet snel tot een boete. Een enkele keer gebeurt het als iemand meerdere overtredingen maakt. Een van de verkeersregelaars met wie ik sprak vertelde me dat ze een scooterrijder met drie overtredingen lieten bekeuren. Ze hielden hem vast totdat de politie kwam en hij een boete van 390 euro kreeg. Toen een taxichauffeur hun aanwijzingen negeerde en gewoon doorreed, deden ze hetzelfde.

Er is grote variatie in wat verkeersregelaars doen, afhankelijk van waar ze zijn opgesteld. Dat kan op een druk verkeerspunt zijn, waar ze alles op alles moeten zetten om het verkeer soepel te laten verlopen. Het kan ook bij een poort zijn, die ze zo nu en dan open en dicht moeten maken. Mijn onderzoek beperkte zich tot het regelen van verkeer in chaotische situaties. De oorsprong van dit beroep ligt niet alleen in het drukker worden van het verkeer, maar ook in het veranderende gedrag van verkeersdeelnemers. Dat is al bijna een eeuw een bron van zorgen. In 1932 werd het *Verbond van Vereenigingen voor Veilig Verkeer* opgericht, en na de Tweede Wereldoorlog kwam er verkeersonderwijs op scholen. Schoolkinderen moesten de verkeersregels kennen en kunnen toepassen. Aan de oude campagnes van *Het*

verbond van Vereenigingen voor Veilig Verkeer is enigszins af te lezen hoe de verhoudingen zijn veranderd en waarom de bezorgdheid is toegenomen. Kijkend naar het affiche ‘Blijf heer in het verkeer’ vraag je je af wat de aanleiding voor dat affiche is geweest: het verkeer zag er toen zo rustig uit. De twee keurige heren op het affiche, de ene met een fietsstuur en de andere met een autostuur in de hand, lijken elkaar vriendelijk de ruimte te geven. Veiligheid en voorkomendheid, dat is wat het affiche laat zien. Ook de verkeersbrigadiers die al vanaf 1947 schoolkinderen helpen hebben op oude posters iets gemoedelijks uit een andere tijd.

Gemoedelijk is het verkeer in de 21e eeuw in grote steden niet te noemen. *Traffic Service Nederland*, een van de organisaties waar verkeersregelaars in dienst zijn, beargumenteert het belang van de aanwezigheid van verkeersregelaars niet alleen vanuit meer drukte maar ook vanuit de hedendaagse hectische en vaak agressieve tijdgeest: 'Bij wegwerkzaamheden waar verkeersmaatregelen mee gemoeid zijn worden verkeersregelaars met steeds groter wordende regelmaat toegepast. Iedereen heeft haast en oponthoud kan al snel leiden tot nog meer file en als men niet oppast tot chaos en agressie. Het persoonlijke contact met de weggebruiker zorgt voor een verminderde hinderbeleving en een betere doorstroming.' Een verkeersregelaar formuleerde het tegenover mij zo: ‘Ach, ja, het is de maatschappij’.

Contact op straat

In het moderne toezicht is ‘contact’ het sleutelwoord. Empathie, contact maken en luisteren zijn de belangrijkste gereedschappen van toezichthouders. Fysieke kracht doet er minder toe dan praten. Zo moeten de straatcoaches met heel verschillende mensen kunnen omgaan, met jongeren net zo goed als met ondernemers of ouderen. Ze moeten contact kunnen leggen en kunnen polsen hoe het er in de buurt aan toegaat. Dat soort gesprekjes kan aanknopingspunten bieden om overlast op te sporen en aan te pakken.

Straatcoaches vormen hun eigen instrumentarium. Hun houding en instelling zijn doorslaggevend voor hun functioneren. De Stichting Aanpak Overlast Amsterdam heeft een opleiding opgezet: de Straatcoach Academie. De coaches krijgen een training, zodat ze zich bewuster worden van wat ze doen, wanneer ze moeten ingrijpen en wanneer ze zich uit de voeten moeten maken. Ze leren ook hoe ze hun fiets als ‘wapen’ kunnen gebruiken. Ze maken zich wetskennis eigen, in het bijzonder over hun eigen bevoegdheden, en ze leren over andere culturen. Ook krijgen ze training in communicatieve vaardigheden: ze leren hoe ze contact

kunnen leggen en bekwamen zich in conflictbeheersing. Oefening neemt een belangrijke plaats in de opleiding in.

In de herfst van 2015 reed ik een paar keer met de straatcoaches uit Amsterdam Oost mee. Eerst was ik aanwezig bij de briefing, voorafgaand aan hun werk. Daarin bespraken ze de kwesties die de stadsdelen hadden doorgegeven en op basis daarvan maakten ze een plan van aanpak. Die informatie uit de stadsdelen was soms heel gedetailleerd. De jongeren op wie de straatcoaches moesten letten werden met naam en toenaam genoemd, met hun geboortedata erbij. Hun gedrag kwam aan de orde, hun specifieke problemen, hun aanspreekbaarheid en de contacten die de straatcoaches in het verleden met hen hadden gehad.

Ik heb in verschillende wijken meegefietst, een paar keer met coaches die al heel lang in dezelfde buurten rondrijden, en die er alle ins en outs op hun duimpje kennen. Ze weten wie er wonen, wie er rondhangen, wie met wie bevriend is. Sommige jongeren hebben ze zien opgroeien. Ze rijden van risicoplek naar risicoplek. Ik maakte mee dat een straatcoach een groepje trof waarvan hij niet iedereen leek te kennen. 'Kom eens hier, wie ben jij, ken ik jou?', vroeg hij en het meisje tot wie hij zich richtte zei: 'Ik ben Louise.' 'Ik had je niet herkend, wat zie je er goed uit', zei de straatcoach. En hij waarschuwde haar: 'Blijf uit de buurt van die alcoholisten.' Die waarschuwing paste bij een van de algemene doelstellingen van de straatcoaches. Ze proberen jongeren van onder en boven de achttien jaar te splitsen.

De straatcoaches bleken veel van de mensen die we passeerden te kennen. Al fietsend wezen zij mensen aan en vertelden ze me wie het waren en wat ze deden. Bij iedere risicoplek wisten ze wie de vaste bezoekers waren, en ze keken wie er aanwezig waren. Als ze onbekenden aantreffen en ze wilden meer van hen weten, stapten ze op hen af en maakten een praatje. Sommige jongeren wilden niets met de straatcoaches te maken hebben, maar die bleven dan toch contact met hen zoeken. Ze groetten altijd en als ze een voornaam wisten noemden ze die. Toen ik een straatcoach vroeg waarin volgens hem hun kracht lag, noemde hij deze voortdurende en vasthoudende aanwezigheid.

Straatcoaches moeten een onstedelijke vertrouwdheid hebben met de buurten die hun werkterrein zijn. Daarin doen ze denken aan de brigadier in een dorpje in de jaren vijftig of aan de wijkagent van nu. Maar hun fysieke actieradius is groter en ze richten zich specifiek op bepaalde groepen die overlast geven of kunnen gaan geven. Ze proberen in de particuliere levens van mensen door te dringen, en hebben daarbij de neiging om de grenzen van de wet

op te rekken. Het risico dat ze te zeer in het privéleven van jongeren binnendringen en hen ook zullen aanspreken wanneer deze zich ‘normaal’ gedragen, werd door de Ombudsman Metropool Amsterdam gesignaleerd in een onderzoeksrapport (2011) naar het functioneren van straatcoaches. De conclusie van dat onderzoek was overigens dat straatcoaches een zinnige bijdrage leveren aan het signaleren en tegengaan van jeugdoverlast.

De verkeersregelaars werken ook op straat en contact maken is ook voor hen een belangrijk deel van hun werk. Ze werken ook zelfstandig, maar hun werk beperkt zich tot het bevorderen van de veiligheid bij tijdelijke verkeersmaatregelen. Ik heb bekeken hoe zij te werk gingen op het Weteringcircuit in Amsterdam, in de tijd dat de Noord/Zuidlijn werd aangelegd. Veel werkzaamheden maakten tegelijkertijd deel uit van Project Binnenring, dat erop gericht is om voetgangers, fietsers en trams de ruimte te geven. Het Weteringcircuit is een druk verkeersknooppunt, waar verschillende tramlijnen elkaar kruisen, en dat helemaal werd opengelegd. De riolering, de waterleiding, en de elektriciteitsvoorziening werden vernieuwd, en er kwamen een paar honderd nieuwe parkeerplaatsen voor fietsen.

Negen verkeersregelaars met één coördinator moesten hier het verkeer in goede banen leiden. Ze werkten van 7.00 tot 19.00 uur, met vier keer een pauze van een half uur. ‘Het zijn goede werktijden,’ zei een van hen. Hij vond dat het werk goed verdiende, en de baas gaf voldoende pauzes. Ze werkten alle dagen van de week behalve op zondag. Ze waren in dienst van *Traffic Service Nederland*, dat in opdracht van de gemeente Amsterdam werkt. Ze hadden verschillende taken, en hun posities op het circuit rouleerden. Veiligheid voor de verkeersdeelnemers, maar ook zorg voor de doorgang van de tram en calamiteitenverkeer – politie, ambulance, brandweer – waren belangrijke onderdelen. De verkeersregelaars stonden via walkietalkies met elkaar in contact, zodat ze aan elkaar konden doorgeven wanneer er een tram of ambulance aankwam of wanneer er een stremming was. Ze konden dan de rest van het verkeer daarop aanpassen. Ze hielden voetgangers, fietsers, scooters en auto’s tegen om de tram voorrang te geven. Soms moest de tram even wachten, omdat een vrachtwagen op de rails aan het werk was. Als de stoplichten niet functioneerden moesten de verkeersregelaars de doorstroming van voetgangers, fietsers en gemotoriseerd verkeer zelf regelen – spannend werk dat ze graag deden. Ze wezen mensen de weg, vertelden welke straten onbereikbaar waren. Ze hielpen wandelaars om de tijdelijke tramhaltes te vinden, en wezen fietsers en

automobilisten hoe de steeds veranderende routes liepen. De contacten tussen verkeersregelaars en verkeersdeelnemers hebben een vluchtig en anoniem karakter.

Op drukke momenten moeten verkeersregelaars goed opletten om te overzien wat er gebeurt. Ze moeten auto's tegenhouden om fietsers en wandelaars te laten oversteken, ze moeten fietsers ervan weerhouden om verkeerd af te slaan, ze moeten de tram voorrang geven. Aan alle kanten moeten ze ogen hebben. De verkeersregelaars met wie ik sprak vonden die drukte juist aantrekkelijk. Ze zagen afwisseling als een pluspunt van hun werk, ze deden dat liever dan de hele dag bij een hek staan om zo nu en dan een vrachtwagen binnen te laten. Juist de chaos van deze verkeerssituatie maakte het werk de moeite waard. 'Hoe meer chaos, hoe meer vreugd,' zei een van hen tegen mij.

De verkeersregelaars die ik sprak hielden van de vrijheid in het werk, ze vonden het lekker om buiten te zijn. Ze vonden de flexibele contracten prettig en door de lange werktijden werden ze niet slecht betaald. Ze deden verantwoordelijk werk dat op sommige momenten gevaarlijk was. Een van de verkeersregelaars zei dat hij uit voorzorg zelf altijd op de vluchtheuvel ging staan, want ze hebben geleerd dat veiligheid voor alles gaat. 'Als er iets misloopt,' zei hij, 'zijn wij verantwoordelijk'. Een van hen was eerst beveiligger, maar wilde er graag nog iets bij doen, en koos voor het beroep van verkeersregelaar.

In Amsterdam hadden ze met mensen van allerlei pluimage te maken. Met mensen die zich niet aan hen stoorden, met mensen die zonder discussie hun aanwijzingen opvolgden, maar ook met mensen die stopten en uitleg wilden waarom ze niet konden doorrijden. Voor antwoord hadden de verkeersregelaars vaak geen tijd. Sommige fietsers gingen gewoon hun gang en reden de verkeerde kant op. Als de regelaars tegen hen riepen dat dat niet mocht, negeerden ze dat of ze riepen en passant dat ze aan de overkant moesten zijn en dat dit de kortste weg was. De verkeersregelaars grepen zelden in. Vaak hadden ze daar in de drukte geen tijd voor. Fietsers reden bijvoorbeeld in hoog tempo en in colonne de hoek om en de verkeersregelaars moesten alles op alles zetten om mensen naar hun aanwijzingen te laten luisteren. 'Moet ik soms achter ze aanrennen, als ze het niet begrijpen en rijden waar het niet mag?', vroeg een verkeersregelaar me vertwijfeld. Een keer hoorde ik een verkeersregelaar een fietser die niet naar haar luisterde naropen: 'Goed voorbeeld geef je. Goed voorbeeld! Bedankt!' Gedogen komt het gezag van verkeersregelaars niet ten goede. 'Wat sta je nu te regelen?', hoorde ik een fietser roepen. Soms was er sprake van een belangenstrijd met de

wegwerkers. Zo zag ik een wegwerker met een verkeersregelaar in discussie gaan: ‘Waarom hield je die taxi niet tegen?’ riep hij boos uit.

De verkeersregelaars verschilden sterk van elkaar in aanpak, en in de mate waarin ze contact maakten. Een van de regelaars probeerde zoveel mogelijk – al was het kort – met het publiek te praten. Hij hield fietsers tegen als de tram eraan kwam, en als voetgangers de straat overstaken spoorde hij ze aan om een beetje op te schieten. Als iemand zijn aanwijzingen volgde, zei hij ‘Goed zo’ of ‘Mooi zo’. Sommige mensen bedankten hem als hij ze liet oversteken. Hij had een fluitje voor de drukke momenten. Hij zag zijn werk als een spel en maakte graag grappen. Je moet het werk leuk maken, zo vond hij. Hij had plezier in zijn werk en stond zo nu en dan te neuriën. ‘En’, zei hij, ‘je moet het werk serieus nemen.’ Dat vond hij belangrijk, zo liet je mensen naar je luisteren. Een verkeersregelaar moest wat hem betreft actief optreden, en positief – niet een beetje hangen tegen een lantaarnpaal. Als je dat wel doet, moet je niet raar opkijken dat mensen je negeren, vond hij.

Een collega van hem had ook een bijzonder actieve aanpak. Middenin het spitsuur en op een druk punt zag hij kans om te handhaven. Deze verkeersregelaar was een krachtig iemand die wist dat hij in zijn recht stond en die niet van plan was om zichzelf opzij te laten schuiven. Hij stond met een grote zonnebril op middenin de regen, energiek en met een houding van ‘dat gaat mij niet gebeuren’. Hij ging recht voor de fietsers staan en riep met gespreide armen: ‘Stop!’ En terwijl hij mensen tegenhield probeerde hij uit te leggen dat het voor hun eigen veiligheid was. Misschien waren de fietsers niet overtuigd, maar ze gehoorzaamden wel. Toen hij zag dat ik stond te kijken, begon hij zich meteen te verdedigen. ‘Ik heb die regels ook niet bedacht, ik ben gewoon een uitvoerder. Het is voor uw veiligheid. En ik heb heel wat ervaring. Ik doe dit werk al negen jaar.’ Toen mensen niet wilden luisteren en hem zelfs uitscholden – ‘Zwartepiet ga naar je eigen land’ – werd hij daar niet boos om.

Collega’s van hem hadden een totaal andere aanpak. Sommigen gedroegen zich heel passief en kregen dan ook veel minder voor elkaar. Fietsers mochten niet de gebruikelijke route nemen en moesten van een ingesleten routine worden weerhouden. En dat terwijl hun oude route gelegitimeerd leek door een verbodsbord met daaronder de tekst ‘fietsen uitgezonderd’. ‘Hoezo mag ik er niet door? Wat staat daar dan op dat bord? Ik doe dit altijd.’ Maar ook toen dat deel van het bord met plakband werd afgeplakt, trokken veel fietsers zich niet zonder meer iets van de verkeersregelaars aan.

Een van hen voerde een incidenteel gedoogbeleid. Soms deed hij wel iets, soms deed hij niets. Bij regen ging hij in zijn auto zitten en dan volgden mensen onmiddellijk de oude route. De omleiding werd op die manier geen gewoonte, wat ook kwam doordat de verkeersregelaars er na 19.00 uur en op zondagen niet meer stonden. Dan namen fietsers de gemakkelijkste weg. Ze reden over het fietspad tegen het verkeer in en kwamen daardoor bij de tramhaltes in gevaarlijke situaties. Daar kwam verkeer van verschillende kanten op hen af. Een verkeerde routine raakte snel ook ingesleten, bijvoorbeeld bij een parkje met een voetgangerspad. Dat was afgesloten door een groot hek, dat niet het hele pad afdekte omdat er een kleine ruimte voor wandelaars was overgelaten. Fietsers konden daar gemakkelijk doorheen en dat deden ze dan ook.

Ik vroeg de verkeersregelaar die gewend was om te gedogen of hij weleens fietsen tegenhield. 'Nee', zei hij, 'dat kan niet, want er staan geen verbodsborden. Het is niet verboden.' 'Maar het is duidelijk een wandelpad,' wierp ik tegen. 'Nee, er staan geen borden, alleen eentje voor een verbod op alcohol,' en hij voegde eraan toe: 'Het is hier geen Lutjebroek, dit is Amsterdam.' Wist hij niet dat zijn aanwijzingen boven het verbodsbord gaan? Of wist hij het wel, maar wilde hij desondanks niet handhaven? Het effect van zijn handelen was dat hij iedere grip op de verkeersstromen kwijtraakte.

De verkeersregelaars die ik sprak hadden geen onderdanige houding, maar ze hebben spreekwoordelijk weinig prestige en ze worden nogal eens respectloos behandeld. Er is me weleens gevraagd of dit mensen met een taakstraf zijn. Een van hen vertelde me dat hij de hele dag van alles en nog wat naar zijn hoofd krijgt geslingerd. Een andere vertelde dat hij vier of vijf keer fysiek is bedreigd. 'Ik ga je slaan', 'Ik maak je dood'. Het ergst vond deze verkeersregelaars de taxi's, de scooters en de Uber-chauffeurs. Die stopten vaak niet voor voetgangers.

De projectmanager van de werkzaamheden aan het Weteringcircuit vertelde me dat verkeersregelaars ook wel eens expres door fietsers werden aangereden. Toch vond ze terugschelden geen adequate reactie, ook al had ze er wel begrip voor als dat wel gebeurde. Één keer had ze een verkeersregelaar naar huis gestuurd, omdat hij op een auto had geslagen. Ze vond dat niet kunnen: een verkeersregelaar vertegenwoordigt toch de gemeente.

Een voorbijganger die een fietser tegen een verkeersregelaar tekeer zag gaan, hoorde ik mompelen dat hij het schandelijk vond hoe sommigen hen behandelen. 'Die mensen moeten hun werk toch gewoon kunnen doen.' Een respectloze houding tegenover verkeersregelaars

wordt in de hand gewerkt door het oppervalkkige contact. Het ligt in het verlengde van de omgangsvormen die in het drukke verkeer gewoon zijn geworden. Haast, drukte en gevaar werken onvriendelijkheid in de hand. De snelheid en de anonimiteit van de contacten op straat maken het gemakkelijk om je zonder scrupules te uiten. Daarin lijken ze op het onpersoonlijke contact op het internet, en daarin verschillen ze van de persoonlijke contacten tussen straatcoaches en jongeren.

Nieuw gedrag en nieuwe vormen van toezicht

Straatcoaches en verkeersregelaars zijn ongeveer tegelijkertijd op het straattoneel verschenen, in het begin van de 21e eeuw. Enigszins versimpeld kun je het werk van de coaches 'diep toezicht' noemen. Ze dringen dieper door in het persoonlijke leven van mensen dan de politie. Het werk van de verkeersregelaars is eerder als 'licht toezicht' te typeren. Hun werk is lichter dan dat van de politie, ze voegen zich meer naar de mogelijkheden die het hedendaagse verkeer toelaat en die hedendaagse verkeersdeelnemers zich laten welgevalen. Beide beroepen zijn karakteristiek voor de sociale verhoudingen van nu, ze vergen menselijke aanwezigheid en laten zich niet computeriseren.

De introductie van de straatcoaches zie ik als onderdeel van een ingrijpende omslag in de maatschappelijke houding tegenover misdaad en straf, vergelding en eigen verantwoordelijkheid. Die mentaliteitsverandering is niet in enkele zinnen te typeren. Wel zijn er een paar kernelementen. In het denken over criminaliteit worden angst en veiligheid de grondmotieven. Straf en hulpverlening komen los van elkaar te staan. Daders zijn niet langer mensen die door hun treurige levensgeschiedenis niet voor hun daden verantwoordelijk zijn te stellen. Maatregelen om de veiligheid te bevorderen bestaan uit een combinatie van preventie en afschrikking, repressieve politiek en een normatief programma. In het nieuwe veiligheidsklimaat gaat het niet in de eerste plaats om het bestraffend corrigeren van afwijkend gedrag, maar krijgen justitie, politie, en politie-achtige organisaties ook de taak om misdaad te voorkomen. Door preventief op te treden moeten ze bijdragen aan de sociale ordening van het gemeenschapsleven en aan de vormgeving van gemeenschappelijke normen. Het werk van de straatcoaches past in dat streven. Ze moeten het gedrag van jongeren monitoren, ze moeten bepalen wat wel en niet mag.

De sociaal-psycholoog Hans Boutellier, die veel heeft geschreven over publieke moraal en sociale orde, spreekt van 'de vermaatschappelijking van het strafrecht' (2005). Hij brengt

deze in verband met de hang naar veiligheid en met het verlangen naar sociale cohesie. In het nieuwe veiligheidsbeleid krijgen steeds meer partijen een rol, en de straatcoaches zijn een van die partijen. Zij moeten met jongeren praten, hen leren kennen, hen blijven volgen, en eventueel hun gedrag corrigeren. Ze moeten hun toezicht inzetten om bij jongeren fatsoensnormen te internaliseren.

Over de verkeersregelaars valt een heel ander verhaal te vertellen. Het lichte regime dat zij voeren past bij een samenleving waarin gedrag 'geïnfomaliseerd' is, in de betekenis die Cas Wouters (2008) daaraan heeft gegeven. Informele gedragsstandaarden hebben zich in Nederland in de twintigste eeuw ontwikkeld, toen mensen formele restricties enigszins loslieten. Ze mochten zich vrijer gaan gedragen en ze kregen meer ruimte om te kiezen tussen verschillende gedrags- en gevoelsalternatieven. Die lossere standaarden werden door velen als een bevrijding ervaren, maar wie beter keek, zag dat deze ook een toenemende maatschappelijke dwang inhielden. De eisen aan zelfregulering die mensen zichzelf en elkaar oplegden werden hoger, zowel sociaal als psychisch. De sociale dwang om over eigen gedrag na te denken en zich in anderen te kunnen inleven, conflicten te kunnen verdragen en te beheersen, compromissen te kunnen sluiten: dergelijke vormen van beheersing van gedrag en gevoel zijn de andere kant van de soepeler geworden gedragsstandaarden. In de interacties tussen de verkeersregelaars en de voorbijgangers zijn zulke standaarden en de bijbehorende verwachtingen herkenbaar, maar tegelijkertijd is pijnlijk zichtbaar welke problemen dit in de praktijk oplevert. De verkeersregelaars gedogen als ze niet kunnen afdwingen, de voorbijgangers onderhandelen en beoordelen per situatie of ze zich wel of niet aan de instructies zullen houden.

Het lichte, toezichthoudende regime van de verkeersregelaars heb ik in deze termen geïnterpreteerd, als een geïnfomaliseerd regime. De regelaars zoeken naar manieren om het verkeer soepeler te laten verlopen, zonder dat hun toezicht gericht is op strikte naleving. Je zou het 'polderen op straat' kunnen noemen. Het is een manier van werken waaruit een dubbelzinnige houding tegenover handhaving spreekt. Er is het idee dat in een grote stad zo veel chaotische verkeerssituaties voorkomen, dat daar iets aan gedaan moet worden. De politie inzetten is een te zwaar middel, maar een lichter regime, zoals dat van de verkeersregelaars, zou chaotische verkeersstromen in goede banen moeten leiden. Die visie gaat er *grosso modo* vanuit dat de verkeersregelaars het verkeer wel aan de

verkeersdeelnemers over kunnen laten, omdat ze de verkeersnormen voldoende hebben geïnternaliseerd – ook al weet iedereen dat dat laatste niet het geval is. Verkeersregelaars houden rekening met wat gegeven de huidige verkeerscultuur haalbaar is. Het is een weinig hiërarchisch regime van geven en nemen, dat enigszins flauw afsteekt bij een politieregime. Overigens vinden sommigen dat ook de politie te weinig handhaaft. Zo smeekte Frits Bakker in een ingezonden brief in de *NRC* (16, 17 maart 2019) om bekeurd te worden. Hij vroeg zich verontwaardigd af waar al ‘het blauw op straat’ was gebleven’. Net als andere fietsers heeft hij door het ontbreken van ordehandhaving verkeerde gewoonten ontwikkeld: ‘Ik, wij, iedereen weet dat er geen agent te zien is – en dus doe je wat je wilt.’

Het regime van de verkeersregelaars past in de onderlinge omgang in een middenklasse-samenleving. Daarin laten mensen zich niet veel aan autoriteit gelegen liggen, zijn ze niet snel van autoriteiten onder de indruk, en zijn ze gewend om zonder veel plichtplegingen met elkaar om te gaan. Dat laatste is zeker het geval wanneer de contacten zich tussen onbekenden afspelen en een onpersoonlijk karakter hebben. Het zijn informele omgangsvormen die kenmerkend zijn voor tamelijk egalitaire maatschappelijke verhoudingen,

Zowel ‘het diepe toezicht’ van de straatcoaches als ‘het lichte toezicht’ van de verkeersregelaars stellen specifieke eisen aan hun beroepsuitoefening. Om deze moderne vormen van toezicht in de praktijk te brengen moeten de straatcoaches en verkeersregelaars zo veel inzicht hebben in de sociale relaties op straat dat ze in staat zijn om hun omgangsvormen en hun eigen emoties daarop af te stemmen. Het zijn moderne beroepen, die moderne vormen van toezicht inhouden die niet vallen onder repressie of afschrikking. Straatcoaches en verkeersregelaars moeten zich richten op veranderingen in individueel gedrag op een manier die typisch is voor het Nederlandse polderlandschap en die hemelsbreed verschilt van de draconische manier waarop bijvoorbeeld de Chinese politie op straat toezicht houdt.

Nieuwe bedrijven: digitalisering en mondialisering

Computers in combinatie met netwerken en informatietechnologie zijn te beschouwen als de General-purpose technology van deze tijd, vergelijkbaar met destijds de stoomkracht of de elektra (Brynjolfsson, McAfee 2012). Het is kenmerkend voor dit soort technologieën dat ze in alle domeinen van de samenleving inzetbaar zijn en worden toegepast, en dat hun invloed een enorme reikwijdte en diepgang heeft. De digitale revolutie leidt er niet alleen toe dat de inhoud van werk verandert, en daarmee ook de eisen die aan de vermogens van werkenden worden gesteld. Ook de relaties op het werk veranderen, de hiërarchie en de arbeidsverdeling. Arbeidsverhoudingen die ten tijde van de industrialisatie zijn ontstaan, worden door de digitalisering en automatisering op hun kop gezet. Concepten en ideeën die dateren uit de industriële klassensamenleving blijken niet langer bruikbaar te zijn om de hedendaagse arbeidsrelaties – en meer in het algemeen de maatschappelijke verhoudingen – te begrijpen.

Volgens Brynjolfsson en McAfee vormen hiërarchische werkverhoudingen geen goede conditie voor vernieuwing. Die zoeken ze eerder in het verkleinen van de sociale afstand tussen de afdelingen in een bedrijf, en in het vereenvoudigen van contacten tussen medewerkers, technici, ontwerpers, producenten en administratieve staf. Volgens hen moeten de medewerkers beter worden geschoold, moeten ze hogere en bredere kwalificaties krijgen. Van werkenden wordt verwacht dat ze meer kunnen en op meer verschillende terreinen, ook op sociaal en emotioneel gebied. In het werk van David Autor en in het rapport *De robot de baas. De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk* (Went, Kremer, Knottnerus (red.) 2015), van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) valt onder meer te lezen dat ook het leren omgaan met machines en de scholing in complementariteit aan de machines in dat rijtje past. Zijn die veranderingen zichtbaar op de werkvloer van moderne bedrijven, van internationale ondernemingen die alleen bij de gratie van globalisering en digitalisering konden ontstaan? Wat merken werknemers van deze processen?

Die vragen heb ik onderzocht in vier Nederlandse bedrijven die op het wereldtoneel opereren: Bejo, VanMoof, Santos en Bruns. VanMoof heeft een vestiging in de stad, de andere bedrijven liggen in de Randstad of in plattelandsgebieden. Wat betekent het internationale karakter van deze bedrijvigheid voor werknemers die niet in de hogere regionen van het bedrijf werken? Wat blijft er over van tegenstellingen als globaal-lokaal, winnaars en verliezers van de modernisering, veel en weinig cultureel kapitaal? Is in de praktijk sprake van

verlies, van banen of van zich thuisvoelen – een emotie waarvan mensen zich pas bewust worden wanneer ze zich ergens niet meer thuis voelen (Duyvendak 2011: 41)?

Moderne boeren: zadenkwekerij Bejo

Het eerste bedrijf is agrarisch: zaadveredelingsbedrijf Bejo in Warmenhuizen. Dat bedrijf probeert plantenrassen door kruising te verbeteren. De mensen die daar werken verrichten handelingen die ze al sinds de agrarische revolutie hebben verricht. Ze bemesten de grond, ze zaaien en kweken kleine plantjes op, ze verpotten en ze schoffelen. Ze doen alles wat boeren sinds mensenheugenis doen, aards en seizoensgebonden werk. Maar ze doen dat in een hypermoderne, innovatieve context, die zich snel ontwikkelt. In deze sector zijn inmiddels ook geavanceerde laboratoriumonderzoekers aan het werk, die de natuur volgens de nieuwste wetenschappelijke inzichten bewerken. Deze onderzoekers leiden de kwaliteiten van het zaad af uit het DNA van de zaadkorreltjes en komen van daaruit met veredelingsplannen.

Binnen Bejo vindt het hele veredelingstraject plaats, van zaaien, opkweken, zaadveredeling en vermeerdering tot en met de sortering, verpakking en verkoop van de zaden. Sommige zaden krijgen een coating om ze te beschermen tegen schimmels en andere infecties, vaak afgestemd op de wensen van de klant. Het proces van veredeling is een langdurige aangelegenheid. Vroeger was het pure trial-and-error, en duurde het een jaar of twaalf. Nu Bejo over een researchcentrum beschikt en gebruik kan maken van de nieuwste inzichten van de Universiteit van Wageningen duurt het nog maar zes jaar. Ieder jaar produceert het bedrijf ongeveer veertig nieuwe groenterassen, die resistenter zijn tegen ziektes, die gezonder zijn, lekkerder smaken, of beter zijn te verwerken.

Bejo is een fusie van twee familieondernemingen, die al meer dan honderd jaar vollegrond-groenten veredelen en die in 1978 zijn gaan samenwerken. Het bedrijf is marktleider in de drie gewassen waarmee de twee familiebedrijven zijn begonnen: wortel, ui en kool. Inmiddels hebben ze ongeveer vijftig gewassen, en meer dan twaalfhonderd rassen. Het bedrijf gebruikt een deel van hun eigen land als demonstratievelden, en probeert met klimaatcomputers verschillende klimaten in zijn kassen na te bootsen. Daarnaast heeft Bejo veredelingsstations en proefveldjes in Guatemala, Italië en Frankrijk om met de zaden te kunnen experimenteren. Het bedrijf produceert zaad in 29 dochterbedrijven. Veel van deze bedrijven bevinden zich in Europa - Italië, Frankrijk, Duitsland, Polen, Scandinavië, Schotland, Oekraïne, Wit-Rusland. Maar Bejo werkt ook in Azië, Amerika, Zuid-Amerika,

Midden-Amerika, Marokko en Australië. Als een proef geslaagd is en Bejo verwacht dat het zaad een mooi ras gaat opleveren, wordt met de productie begonnen. De vraag is dan of er nieuw zaad gaat ontstaan. Om dat na te gaan werkt Bejo met vliegen, bijen en hommels, terwijl het ook gericht met de hand bestuift. Als het inderdaad lukt om basiszaad te ontwikkelen, dan kijkt het bedrijf wat het zaad oplevert.

Bejo heeft een biologische afdeling, die ieder jaar groeit. In hun bio-kassen bestrijden ze luizen bijvoorbeeld met andere insecten, met sluipwespen en lieveheersbeestjes, die ze bij voorkeur buiten gaan vangen. Een medewerker van Bejo loopt iedere dag een controlerondje, altijd met een loep op zak om ongewenste insecten meteen te onderzoeken. Door de biologische kweek leert het bedrijf ook nieuwe methoden van bijvoorbeeld bemesting en grondbewerking die ze daarna in de gewone kweek kunnen toepassen.

Ieder jaar in september organiseert Bejo in Noord-Holland een demonstratieweek, waar groothandelaars van over de hele wereld komen kijken. Handel vindt niet ter plekke plaats, maar loopt via dealers of dochterverkooppunten. Bij ieder ras hoort een verhaal, dat de medewerkers van Bejo aan het publiek kunnen vertellen. Bij de veldjes staan steeds vaker QR-codes die naar online-informatie leiden. Bejo pakt de demonstratieweek grootschalig aan. Op het terrein worden tenten ingericht die het bedrijf gratis beschikbaar stelt voor gebruik door toeleveranciers van bemestingsproducten en nieuwe machines voor verwerking, bemesting, verpakking, zaaien, oogsten en robotsystemen. De opzet is om bezoekers een beeld te geven van recente vernieuwingen, zoals de introductie van nieuwe technologie die zaden krachtiger maakt. De buitenlandse klanten betalen zelf de reis, en Bejo zorgt voor hun overnachtingen en voor gratis lunches. Ook de bezoekers van de familiedag krijgen broodjes. Ieder jaar staat een bepaald product centraal, en organiseert Bejo symposia, bijvoorbeeld over de teelt en de gezondheid van die bepaalde gewassen.

Nederland is de grootste exporteur van groentezaden in de wereld. In de kop van Noord-Holland, die ook wel Seed Valley wordt genoemd, is een concentratie van zaadbedrijven te vinden. *Seed Valley* is ook een stichting, waaraan zestien bedrijven van verschillend formaat zijn verbonden, alle gespecialiseerd in plantenveredeling en zaadtechnologie. De bedrijven zijn elkaars concurrenten, maar ze werken ook samen. Ze delen machines of laten hun zaden bij elkaars bedrijven schonen. Ze richten samen innovatieve bedrijven op, zoals het biotechnologiebedrijf Keygene. Groentezaad- en pootgoedbedrijven werken samen met de

overheid en de Universiteit van Wageningen en gezamenlijk investeren ze in moleculair-genetisch onderzoek in het Centre for BioSystems Genomic (CBSG). De Chinese bedrijfskundige Zhen Liu promoveerde in 2016 aan de Universiteit van Wageningen op een proefschrift over het succes van de Nederlandse zaadveredeling. Volgens haar is dat toe te schrijven aan de onderlinge samenwerking, iets wat in China ondenkbaar is.

Het-nieuwe-fietsen-maken: VanMoof en Santos

De tweede bedrijfstak heb ik het-nieuwe-fietsen-maken genoemd, en de twee bedrijven die ik heb onderzocht zijn VanMoof, opgericht in 2009 in Amsterdam, en Santos opgericht in 1997 in Nieuw-Vennep. Zij en andere bedrijven geven een nieuwe wending aan de fietsproductie die tijdens de industriële revolutie is begonnen, toen verschillende familiebedrijven werden opgericht. Een van die bedrijven, Gazelle, vierde in 1962 in Dieren uitbundig en feestelijk het zeventigjarig bestaan. De feestelijkheden duurden dagenlang, kosten noch moeite werden gespaard, maar achteraf bekeken bleek het jubileum het einde van de bloeiperiode in te luiden. In de speech waarmee Wim Breukink, een van de directieleden, het feest opende klinkt al enige dreiging door: ‘Gezien de dynamische tijd waarin wij leven zal ook in de toekomst een groot aanpassingsvermogen vereist zijn’. De tijd dat er op taart werd getrakteerd toen er negenhonderd fietsen per week werden geproduceerd was voorbij (Rijk 2018: 13, 271).

Meer dan een halve eeuw later praat ik met moderne ondernemers in de fietsenbranche. Mijn zegslieden, Taco Carlier, een van de oprichters van VanMoof en Robbert Rutgrink van Santos, beschouwen de gevestigde rijwielwereld als ‘het oude ondernemen’. Zij houden daarom enige afstand tegenover de gevestigde bedrijven. Zij willen het anders doen en oriënteren zich op nieuwere, meer dynamische sectoren zoals de IT. De fietsbranche is een van de sectoren waar oud en nieuw elkaar op een interessante manier raken. Hier is zichtbaar hoe fietsen maken, een klassiek en ambachtelijk arbeidersberoep, de kern is gebleven van een beroep dat door elektronika en digitalisering een ander aanzien heeft gekregen. In moderne benamingen komen deze nieuwe aspecten tot uitdrukking. Zo is in het onderwijs tegenwoordig sprake van de opleiding tot *fietstechnicus*, en in een bedrijf zoals VanMoof dat internationaal opereert spreken sommigen graag van *bike doctor*. De nieuwe werkelijkheid vloekt met het oude imago, iets waarvan meer mbo-beroepen last hebben. Traditioneel is fietsen maken werken-met-je-handen, met een overall die je tegen olie en smeer beschermt, maar de nieuwe fietsenmakers combineren dat werk met nieuwe taken die actuele kennis van

zaken op technisch gebied vereisen. En ook op sociaal gebied worden andere eisen aan hen gesteld.

Weinig bedrijfstakken kennen zoveel variatie. Werelden van verschil zijn er te vinden, werelden die weinig contact hebben en die weinig met elkaar op hebben. Er zijn de oude familiebedrijven en er is de hypermoderne industrie, er zijn de innovatieve hipsters, de ongediplomeerde handelaars en de sophisticated ontwerpers. Ook op straat is de variatie groter geworden. Behalve de gewone gebruiksfiets, zijn er fietsen om mee op te vallen, fietsen voor recreatie of voor gespecialiseerde alledaagse doelen. Vervoersfietsen en fietsen met kinderzitjes waar je met een of meer kinderen op kunt rijden. Er zijn e-bikes en revalidatiefietsen, zoals de mooie loopfietsen die in fietsfabriek 't Mannetje worden gemaakt. Fietsen zijn in Nederland van oudsher gebruiksartikelen, maar fietsen heeft wel een ontwikkeling doorgemaakt van statussymbool naar vervoersmiddel voor de massa. Veel mensen hebben tegenwoordig verschillende fietsen: een fiets om naar het werk te gaan, een bakfiets voor de kinderen, een toerfiets voor de weekends. Sommigen geven de voorkeur aan een afgetrapte fiets die onaantrekkelijk is voor dieven, anderen willen juist iets bijzonders. Modieuze kleuren, accessoires, nieuwe vormen. Fietsen heeft ook een associatie met duurzaamheid en de verbanning van auto's uit de stad. In westerse grote steden roept een gemeentelijk pro-fietsbeleid onder kansarme groepen aversie op. Die zien de fiets als symptoom van gentrificatie en aanjager van woonlasten, als onderdeel van een publieke ruimte waarin zij zich niet thuis voelen (Oosterhuis 2018). Fietsen staan voor 'macht die niet wil weten dat ze macht is' (Kuipers 2010: 22).

Ook de fietsenmakers zijn een veel gevarieerder gezelschap geworden. Er hebben zich nieuwkomers aangediend, die uit heel andere hoeken zijn komen aanwaaien dan de jongens uit de arbeidersklasse van weleer. Daar zitten heel kundige mensen tussen, maar anderen weten weinig van fietsen af. Het vak van fietsenmaker is niet beschermd, iedereen mag het uitoefenen. Volgens Mieke van Ballegooijen in fietsenwinkel Zijwind in Amsterdam heeft dat tot gevolg dat tegenwoordig 'onder iedere stoeptegél iemand tevoorschijn komt die zich fietsenmaker noemt'. Volgens haar worden fietsen steeds slimmer, maar fietsenmakers steeds dommer. Ze vindt het een gevaarlijke ontwikkeling, want deze nieuwbakken fietsenmakers zijn niet in staat om de nieuwe ingewikkelde fietsen te begrijpen en die worden dan volkomen kapotgesleuteld haar fietsenwinkel weer binnengeschoven. Voor consumenten is de kwaliteit van monteurswerk niet goed te beoordelen.

VanMoof en Santos zijn functioneel en modern georganiseerd. Het eerste bedrijf staat midden in de stad en uit de belettering aan de buitenkant is al af te lezen dat *design* daar een waarde is. Santos staat op een nieuw bedrijventerrein en ook daar is veel aandacht aan de aankleding besteed. Het bedrijf maakt fietsen die er aantrekkelijk uitzien, hun werkplaatsen zijn opgeruimd en schoon: een wandje met gereedschap, grote laden met plastic bakjes waarin schroeven en moeren in soorten en maten zijn te vinden, en er staat hightech kostbare apparatuur zoals de centreer-robot waarmee de werknemers van Santos spaken stellen.

Beide bedrijven hebben samenwerkingsverbanden met innovatieve productiemaatschappijen. Ze streven ernaar om hoogwaardige en mooie fietsonderdelen te ontwikkelen, met een optimaal gebruik van de nieuwste technologische mogelijkheden. Zadels, sturen, spaken, wielaandrijvingen. Soms kost het wat moeite om de producenten van hun onderdelen zo ver te krijgen. Zo wilde het bedrijf Rohloff eerst geen gekleurde naven maken, maar inmiddels is het zo enthousiast dat het deze ook voor andere firma's produceert. VanMoof werkt samen met bedrijven die chips leveren om gestolen fietsen te traceren. Santos is betrokken bij de ontwikkeling van geavanceerde apparatuur, zoals de centreerrobot om spaken te stellen. In beide bedrijven werken ontwerpers samen met de producenten

VanMoofs belangrijkste product is een simpele en betaalbare stadsfiets. Het bedrijf maakt geen kinderfietsen of bakfietsen, hun specialisatie is een fiets, waaraan zo min mogelijk kapot kan gaan: een fiets die in de woorden van Carlier 'hufter-proof' is. Ze gaan nog een stap verder en leveren ook fietsen met een chip die de fiets na een diefstal traceerbaar maakt. Carlier vindt fietsendiefstal een onderschat probleem. Mensen stemmen er hun gedrag op af. Ze kopen een afgetrapt exemplaar om de kans op diefstal te verkleinen of ze gaan voor een goedkope nieuwe fiets naar niet-gespecialiseerde winkels. Fietsen zijn volgens Carlier wegwerpstukken geworden.

Santos maakt vooral fietsen, voor lange afstanden en trektochten, waarbij klanten de keuze hebben tussen een riemaandrijving en een kettingaandrijving. Het bedrijf wil zich onderscheiden door het allerbeste van het beste te leveren. Het wil z'n onderdelen net zo lang doorontwikkelen totdat ze zó goed zijn, dat ze niet te imiteren zijn. Santos hanteert de allerhoogste kwaliteitsstandaarden en zit daardoor in een duur segment van de markt. Het levert fietsen aan sportieve klanten en bijvoorbeeld ook aan de Nederlandse politie.

Beide bedrijven werken op een internationale markt, met dealers over de hele wereld. VanMoof heeft *brand stores* in Berlijn, London, New York, Parijs, San Francisco, Taipei en Tokio. Vooral Japanners zijn weg van het moderne design van de VanMoof-fiets. Fietsen zijn een hip en hoogwaardig artikel geworden. Wie door de stad loopt en er op gaat letten, ziet dat de vormgeving van moderne fietsen veel aandacht krijgt. De frames krijgen een modekleurtje dat de kopers zelf kunnen kiezen en er komt variatie in de breedte en de kleur van de banden en velgen. Nieuwkomers in de fietsenwereld zoals Santos en VanMoof, met een open oog voor moderne technologie, spelen daarin een belangrijke rol.

Interactieve museuminstallaties: Bruns

Het vierde bedrijf waar ik heb rondgelopen is Bruns in Bergeijk, vlakbij de grens met België. Dat bedrijf bestaat bij de gratie van digitale technologie en internet. Vijfentwintig jaar geleden was het bestaan van zo een bedrijf ondenkbaar geweest. Bruns is begonnen als maquettebouwer en heeft zich in de jaren negentig ontwikkeld tot een inrichter van vooral interactieve musea, science centers, tentoonstellingen en bezoekerscentra. Een van de mecaniciens vertelde me dat hij moeite heeft om een goed antwoord te geven op de vraag ‘Wat doe je voor werk?’. Als hij zou zeggen: ‘Ik heb net een space shuttle gemaakt’, was het nog niet echt duidelijk geweest.

Bruns werkt over de hele wereld. Op de site van het bedrijf staat dat ze tot de top vijf behoren van de museuminrichters wereldwijd. De keren dat ik er heb rondgekeken waren ze bezig aan tentoonstellingen voor wetenschapsmusea in Rennes, Frankrijk en in Konya, Turkije. Ook werkten ze aan een grote opdracht voor het Museon in Den Haag. Op de site staat een indrukwekkende hoeveelheid zeer uiteenlopende projecten afgebeeld. Ze maakten ‘de Nestlé-ervaring’ in Zwitserland, ze werkten voor Lego in Denemarken, voor het Flanders Field Museum in Ieper (België), in het Liaoning Science en Technology Museum in Shenyang (China) – en dit is nog maar een beperkte opsomming.

De projecten zijn steeds maatwerk. Ieder museum, ieder science center heeft eigen wensen en doelen, maar Bruns herhaalt op kleine schaal ook oude projecten. Op de site exhibits.nl kunnen musea bestaande installaties bestellen. Die vinden vooral in Azië aftrek. ‘Daar hecht men minder aan exclusiviteit en creativiteit,’ zegt Jan Burgmans, de directeur. Bij het organiseren van de tentoonstellingen werkt Bruns sterk interdisciplinair. De medewerkers maken gebruik van digitale middelen, van mechatronica, elektronica, 3D-printing en

geavanceerde freesapparatuur. Ze verwerken alle mogelijke materialen, van hout tot kunststof, van staal tot glas. Sterk gespecialiseerd werk besteden ze voor een deel aan andere bedrijven uit.

In de lente en zomer van 2016, werkten er ongeveer tachtig mensen in vaste dienst. Het bedrijf had in deze periode zoveel werk, dat het zzp'ers nodig had om de drukte op te vangen. Een van de medewerkers vertelde me dat ze de druk op het bedrijf wat minder groot probeerden te maken door niet op alle tenders in te schrijven. Bruns is niet erg recessiegevoelig, al kan de omzet een poosje wat minder uitbundig zijn.

Eind 2016 is het bedrijf verhuisd naar het gebouw dat Gerrit Rietveld voor Weverij De Ploeg in Bergeijk heeft ontworpen en dat in 1958 werd opgeleverd. Het was niet zomaar een gebouw, het bracht licht en lucht voor de mensen die er werkten en het werd een architectonisch visitekaartje voor een bedrijf dat kwalitatief hoogwaardige en moderne stoffen produceerde. In 2007 werd Weverij De Ploeg gesloten. Het gebouw stond een tijdlang leeg en raakte langzaam in verval. In 2008 werd het een rijksmonument, maar het duurde bijna een decennium totdat het fabrieksgebouw een nieuwe bestemming kreeg. Het zegt iets over de vitaliteit van Bruns, dat het bedrijf over de financiële draagkracht beschikte om De Ploeg aan te kopen en voor eigen gebruik geschikt te maken. De enorme ruimte blijkt zelfs wat aan de krappe kant om hun diverse werkzaamheden te herbergen.

In een grote loods zijn verschillende open werkplaatsen ondergebracht. Er is een interieur werkplaats (eerder 'timmerwerkplaats'), een mechanische werkplaats, een grafische afdeling, een afdeling voor spuiten en decoratie, een voor modellen. De werkplaatsen zijn open, zodat mensen bij elkaar kunnen kijken, elkaar om raad kunnen vragen en elkaar gemakkelijk kunnen helpen. Van iedereen wordt een creatieve en open houding verwacht. Omdat het meestal om unieke projecten gaat, stuiten de medewerkers van Bruns steeds op onverwachte problemen waarvoor ze zelf oplossingen moeten verzinnen, soms met collega's die een andere specialisatie hebben. Dat is een groot verschil met het gestandaardiseerde werk in de bouw, waarbij iedere dag op elkaar lijkt en mensen weinig inbreng hebben. De medewerkers van Bruns hebben iedere dag hun verbeeldingskracht nodig. Iedereen met wie ik bij Bruns sprak noemde 'improvisatie' als een van de belangrijkste en meest positieve kenmerken van hun werk. Improvisatie is vooral essentieel als de werknemers op locatie werken, wanneer ze installaties ter plekke moeten installeren of servicewerk moeten doen. Serviceklusjes in het bezoekerscentrum in Petten bijvoorbeeld, of in het Ambassadehotel in

Amsterdam bij de wijnvitruines. Ze kunnen dan niet terugvallen op collega's en zijn aangewezen op het materiaal dat daar voorhanden is. Ze moeten daarom breed inzetbaar zijn. Voor sommigen maakt die manier van werken deel uit van een bredere levensvisie: 'Doe iets wat je leuk vindt. Trigger je uiterste grens. Zorg ervoor dat je geprikkeld blijft.' De man die dit zei, relativeerde de universiteit als enige toekomstmogelijkheid. 'Er is maar één universiteit en die ligt op straat,' dat was zijn uitgangspunt. Het eenmalige en gevarieerde werk bij Bruns is hem op het lijf geschreven.

Een medewerker vertelde me dat hij het aantrekkelijke van het bedrijf vindt dat hij steeds iets anders moet maken, en dat hij nog eens ergens komt. Hij is in Malta geweest, in Konya. Hij werkt voor verschillende projecten. Hij laat me foto's zien van de objecten waaraan hij heeft meegewerkt. Hij heeft autootjes gemaakt die op zonnecellen lopen, hij werkte aan vitruines in een kerk, hij heeft kunstvoorwerpen gemaakt. Hij heeft in het fietsmuseum gewerkt, waar hij ervoor moest zorgen dat bezoekers fietsen konden bevestigen aan de achterkant van een Skoda die van Tupex was gemaakt. Terwijl ik met hem praat komt er een projectleider langs met een stapel brillen. 'Ik heb een uitdaging voor je,' zegt hij, 'voor Konya'. Hij moet iets verzinnen zodat de brillen blijven vastzitten aan de installatie. Hij moet ze om met hem te spreken 'hufter-proof' maken. Kan hij er een gat in boren en daar een bevestiging aan vastmaken? Of moet hij iets anders bedenken? De opdracht doet een beroep op de creatieve vermogens van de medewerker en laat iets zien van de aantrekkelijkheid van niet-gestandaardiseerd werk.

De vier bedrijven: hoe ze werken

De bedrijven die ik hierboven heb beschreven zijn technologisch en sociaal interessant. Deze bedrijven hebben een aantal bijzondere kenmerken: de combinatie van oude en nieuwe werkwijzen en van technologie en design, de weinig hiërarchische organisatie, de wereldwijde omvang van hun speelveld, de manier waarop ze zichzelf in de markt plaatsen en de waarde die ze aan hun klanten hechten. Deze elementen zijn eigentijds en de bedrijven gebruiken ze om zich te onderscheiden, van elkaar en van minder moderne bedrijven. Voor de mensen die hier werken hebben deze veranderingen directe gevolgen. In de bedrijven zijn veel voorbeelden van het complementaire gebruik van digitale technologie te vinden en mensen met verschillende specialisaties, soms op verschillende niveaus in het productieproces, hebben contact met elkaar of werken met elkaar samen. Enthousiasme en nieuwsgierigheid

zijn belangrijke waarden in de bedrijven, naast ‘de dingen zo goed mogelijk willen doen’. Medewerkers moeten bereid zijn om met elkaar mee te denken.

In de onderzochte bedrijven combineren de werknemers oude en nieuwe technieken. Bij Bruns maakte een interieurbouwer bijvoorbeeld een voetbaltafel, die bedoeld was om de spelers te laten samenwerken. Deze installatie zou onderdeel worden van de tentoonstelling *Global Challenges and Personal Change* in het Museon. De man moest gefreesde houten onderdelen in elkaar zetten. Hij liet me de grote, geavanceerde freesmachines zien, één vijf-assige frees en één drie-assige frees. Ook hij werkte met computergestuurde werktuigen. ‘Het is niet voor te stellen hoe we vroeger werkten,’ zei hij, ‘toen we alles met de hand moesten doen.’ Wat niet op de tekening stond aangegeven deed hij op zijn gevoel en ervaring. Toen hij bij de grote gecomputeriseerde zaagmachine latjes op maat ging zagen mat hij niets af, maar werkte op zijn intuïtie. Hij had in zijn hoofd hoe het meubel eruit moest gaan zien. Hoe hij de latjes bevestigde verschilde per keer. De ene keer mocht de bevestiging wel, de andere keer niet zichtbaar zijn.

Veel werk is niet gestandaardiseerd, de medewerkers werken vaak aan concrete objecten, waarbij ze een eigen aandeel hebben en die ze vaak zelf moeten afronden. Ze kunnen zelf de kwaliteit van hun werk beïnvloeden en zelf het eindresultaat beoordelen. Ook als ze niet het hele productieproces overzien, bestaat het werk bij de onderzochte bedrijven toch uit meer dan losse onderdelen, waarvan ze niet weten waartoe die dienen. Het is een pluspunt als ze over zelfstandigheid, eigen inbreng en creativiteit beschikken. Veel mensen die ik heb gesproken combineren een goede middelbare opleiding met een brede werkervaring. Ze vullen oude expertise aan met moderne digitale kennis, door scholing en werkervaringen. Ze werken vaak zelfstandig, maar ze doen dat niet geïsoleerd. Ze raadplegen elkaar en ze hebben veel aan elkaar.

In de bedrijven die ik heb onderzocht heb ik daar mooie voorbeelden van gezien. Zo heb ik een poosje staan kijken hoe een elektricien van Bruns een installatie in elkaar zette om een heteluchtballon te laten stijgen. Hij werkte met een omhulsel van staal, dat elders was gemaakt en waarin de interieurbouwers een houten binnenkant hadden gemonteerd. Hij maakte het elektronische binnenwerk en moest daarbij een reeks zelfstandige beslissingen nemen. Waar moest hij de kastjes plaatsen - een besturingskast, een kastje voor de display voor het publiek en een kastje om de warme lucht te schakelen? De warmtesensor mocht niet te dichtbij de warme lucht worden bevestigd. Was het nodig om er een hittebestendig plaatje

tussen te zetten, zodat de sensor niet zou gaan smelten? De elektricien was al wat ouder en ging zo nu en dan raad vragen bij jongere mensen die meer van computers weten. Over de afdeling Elektra zei hij: 'Hier werken de slimme jongens,' maar daar wilden zijn collega's niets van weten. 'Ben je gek,' zo was de reactie van een van hen. Hier leggen de medewerkers verbindingen tussen het oude en nieuwe elektricienswerk, tussen de elektronica en de mechatronica.

Nog een ander voorbeeld van samenwerking: twee collega's herstelden bij Bruns een fout in een object dat tentoongesteld moest worden. Een van hen vroeg zich af in hoeverre je een ontwerp moest uitwerken. In hoeverre moest je de marges voor keuzes verkleinen? De twee overlegden wat ze zouden doen. Ze konden uitzoeken hoe de fout was ontstaan, maar bij de eerste acht van de zeventien installaties was het wél goed gegaan. Daarom besloten ze niet de hele procedure opnieuw op te starten, maar de fout als eenmalig te behandelen. Ze gingen deze zo herstellen dat de constructie weer tien jaar meekon. Ze praatten weinig met elkaar, maar ze werkten op een heel vanzelfsprekende manier samen. Ze bekeken de tekening opnieuw, en toen het nodig was, kwam iemand die verderop aan het werk was ook een handje helpen. Een langslopende collega sprong zonder overleg bij toen hij zag dat ze fysieke hulp nodig hadden.

Ook in de werkplaats van VanMoof komen de monteurs elkaar te hulp als ze met een fiets niet verder komen. Een beugeltje dat voor een mannenfiets is ontworpen blijkt in een damesmodel niet goed recht te krijgen. Na langdurig gepruts, met geïmproviseerd gereedschap zoals een stukje schuimrubber uit fietsverpakkingen om er recht langs te kunnen kijken, zei een van hen. 'Ach het komt wel goed, zoals altijd.' En later toen ze het mooi genoeg vonden, zei hij: 'Zo, het is net aan, het is goed genoeg, je moet ook rekening houden met onze tolerantiegrens.'

Bij Bejo trof ik voorbeelden van sociaal beleid aan. Een robot zuigt stof weg en haalt insectenbestrijdingsmiddelen uit een kist, maar de aanschaf was volgens mijn zegsman eigenlijk alleen 'arbo-technisch' te verantwoorden, want de investeringen krijg je er niet snel uit. Een man die in de *seed cleaning* werkt, vertelde me dat hij last van zijn rug kreeg omdat hij voor een bepaalde handeling moest bukken. Het bedrijf heeft toen de installatie aan hem aangepast, zodat dat niet meer hoefde. 'Daar zijn ze toch wel een dagje mee bezig geweest,' zei hij. Bij Bejo krijgt iemand die via een uitzendbureau werkt en die het goed doet al snel een vast contract. Er is een laag ziekteverzuim, 2%, en er is bijna geen verloop. Sommige ouderen

werken er al meer dan dertig jaar. Het bedrijf heeft zoveel jubilea te vieren, dat ze er per feestelijke gelegenheid een paar bundelen. Tijdens de lunch is er in de kantine gratis soep, karnemelk, fruit, en sinaasappelsap te krijgen; overal staan bakken met groente of kleine plantjes, die de medewerkers mee naar huis kunnen nemen; ook heeft het bedrijf een eigen fietsenplan. Een van de mensen die ik tijdens de lunch sprak, dacht dat het bedrijf zo sociaal is, omdat het een familiebedrijf is. Wanneer het door een gigant zou worden opgeslokt, zou de gemoedelijkheid snel weg zijn, zei hij. Ik denk dat de vitaliteit en de groei van het bedrijf ook gunstig zijn voor het personeelsbeleid. In 2016 werkten er vijftienhonderd mensen, in 32 landen, waarvan vijfhonderd mensen op verschillende vestigingen in Nederland.

In dit soort moderne bedrijven is de relatie tussen mensen met verschillende hiërarchische posities niet vanzelfsprekend. Men zoekt naar nieuwe, meer egalitaire omgangsvormen, zodat de medewerkers kennis met elkaar kunnen uitwisselen. Beide fietsbedrijven kijken voor hun interne organisatie naar de IT-sector. Bij Santos hebben mensen met verschillende functies en specialisaties, en op verschillende niveaus in de organisatie – de fietsenmakers, het telefoonteam, R&D en de administratie - regelmatig overleg. Er zijn de dagelijkse korte stand-up sessies, waarbij de medewerkers ‘s ochtends vijf minuten bij elkaar komen om terug te kijken op hun werk van de vorige dag, om te bespreken of de gestelde doelen zijn bereikt, welke problemen daarbij zijn gerezen, en hoe de plannen voor de volgende dag eruitzien. Daarnaast vinden er bij Santos de twee-wekelijkse sprint-bijeenkomsten met R&D plaats. Een van de methodieken die het bedrijf hanteert is de flexibele ‘scrum-methode’, een werkwijze die oorspronkelijk afkomstig is uit de rugby. Het is een competitieve methode die in de IT wordt gebruikt en die erop neerkomt dat multidisciplinaire teams samen een doel proberen te bereiken.

Ook VanMoof heeft korte lijnen tussen monteurs en andere afdelingen, zoals sales, design en administratieve staf. De monteurs zijn bijvoorbeeld aanwezig bij het wekelijks overleg tussen de verschillende afdelingen en ze hebben daar een eigen inbreng. Zij zijn degenen die in hun werk mankementen aan de fietsen signaleren, en daardoor zijn ze goed in staat om oplossingen te verzinnen die dat kunnen ondervangen. Een van de monteurs zei: ‘Wij weten het als er in de toekomst problemen zijn te verwachten. Wij zijn fietsenmakers. Een leek ziet dat niet.’ De zwakke plekken die ze vinden geven ze door aan hun collega’s, die daarmee iets kunnen doen. De monteurs zijn positief over dit overleg. Ze leveren op deze manier een eigen bijdrage aan het bedrijf en ze zijn daar trots op. Ze lieten me een beugel zien

die een van hen had ontworpen, en die een steeds terugkerende klacht moest ondervangen. Vervolgens volgde er een lofzang: 'Je hebt allemaal het VanMoof-virus. Je gaat er volledig voor om het onmogelijke mogelijk te maken. In gewone winkels staan fietsenmakers in de winkel en staan ze te monteren, maar hier doe je mee aan het bouwproces. Dat is leuk om te doen en het wordt gewaardeerd. Jij bent de producent. Als iemand een klacht heeft, heb je niemand om op terug te vallen. Je kan niet de producent bellen, zoals een "gewone" fietsenmaker doet, maar je moet er zelf iets op verzinnen.' Zo staan de monteurs als makers en herstellende vooraan in de rij. Zij geven klachten van consumenten door, zoals remmen die niet goed zijn afgesteld. Ze vinden het aantrekkelijke van dit bedrijf dat ze een eigen inbreng hebben, die gewaardeerd wordt en waarmee het bedrijf iets kan.

Ook bij Bruns hoorde ik dat de omgang tussen verschillende niveaus een onderwerp van gesprek is. Een engineer vertelde dat hij de kloof tussen de kantoren en de werkplaatsen te groot vindt. Als er iets niet klopt in een tekening, dan lossen de makers dat meestal zelf op. Dat heeft zijn voordelen, zo zei hij, maar als er meer contact zou zijn, dan zouden engineers kunnen helpen en zouden ze voor een volgende keer lering kunnen trekken uit wat er in een tekening ontbrak of niet klopte. Deze man hoopte en verwachtte dat de contacten in het nieuwe gebouw dat ze binnenkort zouden betrekken soepeler zouden verlopen. Daar zit iedereen gelijkvloers, en loop je gemakkelijker bij elkaar binnen.

Ook de verhouding met klanten is in deze innovatieve bedrijven veranderd. Bedrijven moeten maken wat hun klanten willen en winkels moeten dat verkopen. Zij willen niet als de *old school*-rijwielhandelaren tegen hun klanten zeggen: 'Ik heb hier nog een mooi fietsje voor u staan, echt iets voor u.' Zij, de nieuwkomers, keren dat om. Zij stellen de vraag: 'Waar hebt u uw fiets voor nodig?'. En daarna gaan ze kijken hoe ze aan de wensen en behoeften van klanten kunnen voldoen. Ze willen hun de mogelijkheid bieden om fietsen helemaal aan eigen voorkeuren aan te passen, te *customizen*, en design neemt daarin een belangrijke plaats in. Klanten hebben bijvoorbeeld de keuze tussen een wiel- of kettingaandrijving, ze kunnen de kleur van het frame kiezen, de belettering, ze kunnen hun eigen stuur en zadel kiezen en ze kunnen kijken welke accessoires ze willen hebben.

De oprichter van Santos, Robbert Rutgrink komt oorspronkelijk uit de horeca en het klantgerichte ethos dat hij daar gewend was vormt voor hem het richtsnoer voor zijn handelen. Contact met klanten is belangrijk en daarom is Santos niet met een afstandelijk contactformulier maar met een telefoonnummer en een e-mailadres op de website bereikbaar.

In beide bedrijven zijn klanten welkom om fietsen te bekijken en verschillende typen fiets te testen. Een VanMoof-fiets is ook online te bestellen.

Deze fietsbedrijven maken reclame via sociale media. Ze gaan niet op zoek naar dealers, omdat die hen zo ook wel weten te vinden. Toen ik Taco Carlier van VanMoof vroeg wie hij als zijn concurrenten zag, reageerde hij bijna verontwaardigd. Dat zijn niet de termen waarin hij denkt. Hij hanteert een Blue Ocean Strategy, die niet op vechten is gericht, maar op het creëren van nieuwe markten. Hun bedrijf gaat uit van een specifieke visie en bevindt zich in een eigen niche, en dat geldt ook voor Santos. Ook wat betreft personeel hebben ze een specifieke visie. Ze vinden het belangrijker dat monteurs goed zijn en hart voor de zaak hebben dan dat ze een mbo-2-opleiding hebben afgemaakt.

Deze vernieuwende kanten in de fietsbranche zijn niet alleen in deze bedrijven te vinden. Zo zijn het niet alleen de kleinere nieuwkomers die de bouwers van fietsen tegenwoordig meer ruimte geven. Ook het merk Koga uit 1974 geeft iedere fiets een soort paspoort mee, waarop naam en toenaam van de maker staan. Soms schrijven monteurs alleen hun voornaam op, soms voegen ze een foto toe en beschrijven ze hun hobby's. Monteurs krijgen alle onderdelen van één fiets en die bouwen ze dan helemaal zelf op, van begin tot eind. Volgens Mieke van Ballegooijen van fietswinkel Zijwind komt het de kwaliteit ten goede. Door op deze manier te werken wordt de industriële arbeidssplitsing ongedaan gemaakt; de fietsmakers krijgen de verantwoordelijkheid en de credits voor het eindproduct, ze worden uit de anonimiteit gehaald en worden een individu. Een oud en gevestigd merk als Batavus experimenteert met nieuwe strategieën door klanten voor een consumentenpanel uit te nodigen en ze mee te laten praten over de nieuwste fietstrends.

Lokaal en globaal: thuis in de wereld

Bejo is gevestigd in Warmenhuizen, een tuindersdorp met een kleine 6000 inwoners. De afgelopen decennia heeft het dorp grote veranderingen doorgemaakt. Tot de jaren tachtig was het een sterk naar binnen gerichte gemeenschap, waar jonge mensen elkaar alleen binnen de grenzen van het dorp het hof maakten. Jacqueline van Duin deed daar in 1981 onderzoek naar. Kinderen bleken bij voorkeur te trouwen met een partner uit de 'eigen' groep, het 'eigen' dorp en de dorpen daaromheen. Van Duin liet ook zien hoe jongeren in de loop van de tijd hun partner steeds verder van huis gingen zoeken en hoe de ontsluiting van het dorp zich niet tot het uitgaanscircuit beperkte (Van Duin 1983: 12-15, 96,97).

Vanaf de jaren tachtig opende Warmenhuizen zich geleidelijk voor de omringende wereld. De internationalisering van Bejo-zaden maakt deel uit van dat proces. Die veranderingen lijken op de globaliseringsprocessen elders in Europa. Een internationaal georiënteerd bedrijf vestigt zich in een kleine dorpsgemeenschap, er ontstaan contacten met mensen van buiten, ook met buitenlanders; het dorp raakt steeds meer op mondiaal gerichte steden in de buurt georiënteerd. De bewoners gaan zich in hun gedrag en gevoelens aanpassen, en ze nemen elementen uit de nieuwe cultuur en combineren die met hun traditionele levensstijl. Dat is hoe het toeging in het Ierse dorp Balivor, waar de socioloog Tom Inglis onderzoek deed. In zijn boek *Global Ireland* laat hij zien hoe Balivor werd opgeslokt door de Greater Dublin Area. In dat proces won het individuele zelf van de inwoners aan belang en gingen ze zich gedragen als mondiale consumenten. Maar tegelijkertijd behielden ze een katholieke identiteit en bleven ze sterk met hun familie verbonden (Inglis 2008: 195 e.v.).

Die combinatie van gehechtheid aan de streek en aan de identiteit die daarbij hoort én een gerichtheid op netwerken daarbuiten is ook te vinden in de internationaal georiënteerde bedrijven die ik heb onderzocht. Bij Bejo komen veel mensen uit de kop van Noord-Holland, maar ze oriënteren zich moeiteloos op de wereld. Zij kennen het bedrijf al hun leven lang, velen zijn er op jonge leeftijd gaan werken, samen met anderen uit het dorp – burens, familieleden, vrienden. De internationale oriëntatie heeft voor de medewerkers iets vanzelfsprekends. Toen ik aan de *Manager Plantopkweek* van Bejo vroeg of hij veel van die internationalisering merkte, zei hij: ‘Nee, eigenlijk niet.’ Maar toen hij over zijn bezigheden vertelde dook regelmatig een ontmoeting met een expert uit een of ander ver proefstation op, of een overleg met een internationaal team van experts. Ik zei dat hij toch wel veel internationale contacten heeft, en hij beaamde dat: ‘Ja, dat is eigenlijk wel zo, maar ik sta er nooit bij stil.’ Dat zijn werk internationaler is geworden, maakt voor hem naar zijn zeggen niet zoveel uit. Hij is betrokken bij de teelt in Polen, Spanje, Turkije, hij geeft adviezen per mail, hij bekijkt foto’s. De communicatie is in het Engels, en dat ‘gaat hartstikke goed’. Ook bij zijn collega’s kom ik sporen van internationalisering tegen. In de kantoren van de *Managers Warehousing, Treatment & Logistics* staan tijdschriften in de kast met titels als *The Journal of Experimental Botany*, *Science Seeds Research* en *The Plant Cell*. Andere collega’s vertellen over bezoeken aan congressen in het buitenland en over ontmoetingen met collega’s van buitenlandse vestigingen, onder andere op cursussen in Warmenhuizen.

Over Bruns is een vergelijkbaar verhaal te vertellen. Weverij De Ploeg werd in de jaren 1920 opgericht door socialisten en anarchisten en was oorspronkelijk een coöperatie. Bergeijk was in die tijd een klein dorp met kleinschalige landbouw en tabaksindustrie, arm, katholiek, en geïsoleerd van de buitenwereld. De Ploeg kwam van buiten en stond voor openheid. De medewerkers kwamen voor een deel uit het dorp, voor een deel uit de Randstad, van boven de grote rivieren. Veel van deze nieuwkomers waren niet katholiek, sommigen waren zelfs ongelovig en ze brachten moderne ideeën mee. In de hoogtijdagen van De Ploeg stonden Ploegstoffen voor design en modernisering en werden ze een begrip in heel Nederland. De stoffen pasten bij een moderne levensstijl, bij het type interieur dat door een tijdschrift als *Goed Wonen* werd gepromoveerd. Het speelveld van De Ploeg was veel groter dan Bergeijk, maar dat van Bruns heeft een wereldschaal. De fabriek die Gerrit Rietveld in de jaren vijftig ontwierp is vandaag de dag de thuishaven en het uithangbord geworden van een bedrijf dat toen niet levensvatbaar zou zijn geweest en dat niemand toen had kunnen bedenken.

Net als De Ploeg is Bruns geworteld in Bergeijk. Het is een familiebedrijf en veel interieurbouwers, mecaniciens, mechatronici die er werken, komen uit de buurt. Ze werken midden in een internationale wereld, ze hebben van hoog tot laag contact met collega's van over de hele wereld, en ze moeten op de hoogte zijn van internationale standaarden. Een elektricien die bezig was met de montage van een kabeltje vertelde me dat het risico op brandgevaar in verschillende landen verschilt. In Nederland zit er zestien ampère op een stop, maar in België staat er twintig op en dat zou wél gevaarlijk zijn. Ik vraag of daarover binnen de EU afspraken zijn, maar dat is niet het geval.

Verliezers van het nieuwe kapitalisme?

De mensen die ik bij Bejo, Bruns, VanMoof en Santos aan het werk heb gezien zou ik niet als verliezers van de modernisering typeren. Het werk dat ze doen en wat ze daarvan vinden, de verhoudingen waarin ze werken, hun onderlinge omgang en de plaats die de bedrijven in de wereld innemen: al deze elementen zijn modern. Op al die fronten krijg ik een levendig beeld van wat er in deze bedrijven in de 21e eeuw gebeurt. De mensen die er werken doen voor een deel hetzelfde werk als vorige generaties, voor een deel verrichten machines die taken, maar daar komen ook weer andere nieuwe taken voor in de plaats. De medewerkers gebruiken nieuwe technologie en ze werken in minder hiërarchische verhoudingen dan vroeger. Hun

werk krijgt een nieuwe inhoud en vereist nieuwe deskundigheden. Het zijn beroepen die je ambachten-nieuwe-stijl zou kunnen noemen.

Mijn observaties weken wel af van het beeld dat ik van tevoren had. Toen ik voor mijn onderzoek ging observeren, had ik de sombere boeken van Richard Sennett over werken in Nieuw-Kapitalistische verhoudingen gelezen. In 1998 schreef Sennett *The Corrosion of Character* (1998), over de negatieve gevolgen die het Nieuwe Kapitalisme voor het persoonlijke leven van werkenden had. Dat boek is te beschouwen als het vervolg op *The Hidden Injuries of Class* (1972) dat hij ruim twintig jaar eerder samen met Jonathan Cobb heeft geschreven. Ze lieten daarin zien hoe Amerikaanse arbeiders in de decennia na de Tweede Wereldoorlog gestaag werkten aan de verbetering van hun eigen lot en vooral dat van hun kinderen. Velen van hen slaagden daarin en daaraan ontleenden ze hun voldoening en hun eigenwaarde.

Maar Sennetts *The Corrosion of Character* uit 1998 geeft een beeld van verlies aan perspectief. Sennett sprak met de kinderen van zijn eerdere gesprekspartners uit *The Hidden Injuries of Class* en die waren veel minder optimistisch dan hun ouders destijds waren. Zij vertrouwden er niet langer op dat hard werken hun een betere toekomst zou opleveren. De mondiale kapitalistische verhoudingen van omstreeks de eeuwwisseling leidden volgens Sennett tot onvrede en vervreemding op het werk en daarbuiten. In de tijd dat hij *The Corrosion of Character* schreef, hielden bedrijven er een ideologie op na die aan werknemers voorschreef dat ze zich niet te lang aan een en dezelfde firma mochten binden. Ze hoefden zich niet langer te schikken in starre, hiërarchische verhoudingen, maar in ruil daarvoor moesten ze zich flexibel opstellen en steeds bereid zijn tot verandering. Ze hadden verbrokkelde loopbanen, met veel verhuizingen en de ontworteldheid die daarmee samengaat. Volgens Sennett kregen ze daardoor niet de gelegenheid om hun vermogen tot vakmanschap te ontwikkelen, en dan dacht hij aan een mengsel van denken, voelen en maken. Hij laat in zijn boeken zien hoe vakkundigheid wordt geconditioneerd door de verhoudingen waarin mensen werken, door hun taakverdeling, gezagsverhoudingen en omgangsvormen, en juist in die sociale relaties ziet hij allerlei vormen van modern haperen. Reorganisaties, flexibilisering van de arbeid, kortdurende dienstverbanden – zulke veranderingen ziet hij als belemmeringen van de ontwikkeling van vakmanschap. Om ervaring op te doen en routines te ontwikkelen hebben mensen tijd nodig en fixatie op een taak, en zowel tijd als focus zouden in nieuw-kapitalistische organisaties ontbreken. Het verlangen, de ambitie, de discipline en de

betrokkenheid die nodig zijn om kwaliteit te leveren krijgen in deze nieuwe verhoudingen volgens hem geen kans. Menselijke vaardigheden tot samenwerking zijn daardoor achteruit gegaan, en veel hedendaags werk is door computers verarmd en vervreemd. Het werken in de gecomputeriseerde bakkerij, dat Sennett zo plastisch heeft beschreven, is niet minder dan een nachtmerrie. De bakkers die daar werkten hoefden alleen maar icoontjes aan te klikken, zoals croissant of volkoren, en als een van de machines kapot ging waren ze volkomen onthand. Ze hadden voor hun werk geen specifieke vakkundigheid nodig en het ontbrak ze aan een arbeidsidentiteit. De mensen die Sennett onderzoekt leven van hoog tot laag in hetzelfde gemondialiseerde, kapitalistische universum. Zij allen ondervinden de negatieve gevolgen daarvan, al pakken die anders uit voor de high-tech nerds dan voor de ongeschoolde bakkers.

Deze analyse van Sennett dateert van 1998, het hoogtepunt van het neoliberalisme, maar veel van de verschijnselen die hij beschrijft doen zich ook nu voor. Toch is dat niet het enige verhaal dat te vertellen is, zoals ik hierboven heb laten zien. Het gebrek aan autonomie dat Sennett signaleert heb ik bijvoorbeeld nauwelijks aangetroffen, de vervreemding evenmin. Een vergelijking tussen mijn eigen observaties en de zijne laat een grote variatie in werksituaties zien. Het zal zeker niet moeilijk zijn om situaties te vinden die corresponderen met wat hij heeft waargenomen, maar wat ik gezien heb is er ook.

Sennett doet geen recht aan het vakmanschap en de mogelijkheden van de mensen die ik aan het werk heb gezien. Zijn analyse is te generaliserend als het gaat over hun kansen in kapitalistische arbeidsverhoudingen in een digitaliserende en globaliserende wereld. Maar mijn schets is zoveel positiever dan die van Richard Sennett, dat zich twee vragen opdringen: is mijn verhaal niet te mooi om waar te zijn en hoe bijzonder zijn Bejo, Bruns, VanMooff en Santos?

Om de eerste vraag te beantwoorden ging ik op zoek naar tegengeluiden. Neem de flexibilisering van de arbeid, hoe zat het bijvoorbeeld met de zzp'ers in de onderzochte bedrijven, een typisch voorbeeld van de flexibilisering die zo karakteristiek is voor de onzekerheid van het werken in de 21e eeuw? In alle vier de bedrijven heb ik inderdaad zzp'ers gevonden. Ik heb hen aan het werk gezien en heb proberen uit te zoeken of zij zichzelf als slachtoffers van het Nieuwe Kapitalisme zagen. Ze bleken daarover uiteenlopende ideeën te hebben. Het is ontegenzeggelijk waar dat zij als zzp'ers een andere, minder gunstige positie innemen dan het vaste personeel. Hun eigen verantwoordelijkheid is groter. Bij Bruns nemen de zzp'ers bijvoorbeeld hun eigen gereedschap mee naar hun werk. Ze hebben eigen koffers en

plastic ladekastjes bij zich. Ze vinden dat gemakkelijk voor de werkgever en voor zichzelf. Ze slepen hun eigen gereedschap van klus naar klus. Ik vraag of iemand anders weleens hun gereedschap gebruikt, maar dat zou tegen de code zijn. Anderen moeten het altijd vragen. Ook hebben ze als zzp'ers minder vaak het laatste woord. Bij Bruns zag ik hoe een zzp'er steeds de goedkeuring van een vaste kracht vroeg. Sommigen van hen vinden hun zzp-status een zegen, zoals Kees die sinds vijftien jaar voor zichzelf werkt. Hij krijgt het benauwd van het idee om zich aan een bedrijf te binden. Iemand anders moest in het begin aan zijn zzp-status wennen, maar hij heeft nu een modus gevonden die hem goed bevalt. In de zomertijd werkt hij aan zijn eigen huis, aan onderhoud dat hij anders aan iemand anders zou uitbesteden. In september gaat hij weer werk zoeken. Weer een ander heeft zelf geen arbeidsongeschiktheidsverzekering en hij vindt het zorgelijk dat veel collega's dat evenmin hebben. Hij vindt het jammer dat er steeds meer mensen als zzp'er werken. En weer een ander heeft sinds kort een baan, nadat hij twintig jaar lang voor zichzelf heeft gewerkt. Hij is 'keiblij' met zijn vaste baan die hem een stuk minder zorgen geeft.

Ook stuitte ik bij Bejo op de nul-urencontracten waarmee het bedrijf schommelingen in de drukte opvangt. De mensen met zulke contracten blijken vaak ouder te zijn en fysieke klachten te hebben. Maar deze mensen vergeleken de afspraken die ze met Bejo over de betaling maakten met hun mogelijkheden elders op de arbeidsmarkt, en dan viel de vergelijking toch nog positief voor hun uit. Ze dachten dat ze het relatief goed hadden en dat ze in andere bedrijven onder slechtere condities zouden werken. Een vrouw heeft afgesproken dat ze in de winter niet werkt, maar dat ze in de lente de draad weer opneemt. Ze vertelde met zichtbare trots over het bedrijf.

Maar deze gevarieerde collectie ervaringen geven geen beeld van de plaats en de gevolgen van flexibele arbeidsrelaties in Nederland. Om iets algemener te kunnen zeggen zijn meer en andere gegevens nodig. Dan blijkt bijvoorbeeld dat 'modern werkenden' moeite hebben om zich als collectief te laten horen in het bestaande arbeidsbestel. Dat werd duidelijk bij de onderhandelingen over het pensioenakkoord in juni 2019. In het artikel '*Geachte sociale partners*', in De Volkskrant van 22 juni 2019 verwijt Roos Wouters de traditionele polderpartijen dat zij zich onvoldoende kunnen inleven in de ervaringen en strevens van mensen die niet hun hele leven bij dezelfde werkgever werken. Om de belangen van deze groep te behartigen richtte zij samen met anderen *De Werkvereniging* op. Deze organiseerde keerde zich bijvoorbeeld tegen de verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zzp'ers.

Het aantal mensen in een flexibele arbeidsrelatie neemt snel toe. Het gaat dan om werknemers met een arbeidsovereenkomst voor bepaalde tijd, met een flexibel aantal uren per week, of zzp'ers. In Nederland ging het in 2018 om 35% van alle werkenden, terwijl het in 2003 nog 22% was. Flexibilisering neemt in de gehele Europese Unie toe, maar binnen de EU groeide het percentage zzp'ers in Nederland tussen 2008 en 2018 relatief snel, met 2,5% per jaar. Nederland neemt in de Europese rangorde een zevende plaats in: 12,5% van de werkenden tussen de 15 en 75 jaar is zzp'er, terwijl dat percentage binnen de EU gemiddeld 10 bedraagt (CBS).

De flexibilisering van de arbeid is een van de grote transformaties van de arbeidsmarkt van de laatste decennia, die de wortels van de verzorgingsstaat raakt. Bij de regulering van deze nieuwe verhoudingen schiet de bestaande wetgeving op het gebied van belastingen en sociale zekerheid tekort. De *Commissie Regulering van werk*, die in 2018 door de regering is ingesteld, beschouwt de grote verschillen tussen werkenden met een vast contract en werkenden in flexibele arbeidsrelaties als een nieuwe 'sociale kwestie'. Mensen met een vast contract hebben een goede arbeidsbescherming, flexibel werkenden hebben weliswaar meer vrijheid maar ze zijn onbeschermd en onverzekerd. Flexibilisering heeft nog een nadeel, dat vooral relevant is met het oog op snelle technologische veranderingen: bedrijven zijn minder snel geneigd tot investeringen in de ontwikkeling van werknemers met een tijdelijk en kortdurend dienstverband.

De tweede vraag die ik stelde – hoe bijzonder zijn die bedrijven – gaat over de betekenis van mijn bevindingen, en over de generaliseerbaarheid ervan. Vertellen die vier ondernemingen ook iets over andere bedrijven of zijn ze daarvoor te specifiek en uitzonderlijk? Stuk voor stuk zijn het bedrijven die zich moeilijk in een hokje laten plaatsen, maar het zijn wel exemplaren van een bredere categorie. Ik heb ze gekozen vanwege hun innovatieve karakter, hun internationale oriëntatie en hun succes. En over die categorie van bedrijven zeggen ze wel degelijk iets. Ze laten ook iets zien van de onzekerheden die globalisering en digitalisering met zich meebrengen en die zo kenmerkend zijn voor deze tijd.

Over gelijkheid en verschil, op school en daarbuiten

Het beeld dat uit mijn schetsen naar voren komt laat iets zien van vernieuwing in werk en van banen die geen onzin zijn. Daarin verschillen ze van het werk uit David Graebers boek *Bullshit Jobs. A Theory* (2018). Graeber hanteert een subjectieve definitie van *bullshit jobs*: het is werk dat mensen zelf als overbodig beschouwen, waarbij hun aanwezigheid er eigenlijk niet toe doet. Het is werk dat ongemerkt geschrapt kan worden. Graeber laat beeldend zien hoeveel mensen zich op hun werk vervelen. Ze hoeven slechts een paar telefoontjes per dag op te nemen, ze moeten formulieren invullen waarmee niemand iets doet. Al die werknemers die zich nutteloos voelen en die niets te doen te hebben worden meesters in het-doen-alsof. Ze gaan op zoek naar bezigheden om hun werktijd te vullen. Ze redigeren pagina's van Wikipedia, ze surfen op het internet, ze leren zichzelf te programmeren. Graebers boek is een treurigmakende catalogus van allerlei soorten onzin-werk, en de negatieve gevolgen zijn ingrijpend. Mensen voelen zich tekortgedaan, ze zijn tot niets meer in staat, ze merken dat hun creativiteit wordt gedood. Het is een akelige collectie banen en een overdosis aan nare ervaringen, die sterk verschillen van wat ik in mijn onderzoek gezien heb.

Wat onverwacht is in Graebers boek, dat is dat een deel van de onzinnige banen prestigieus zijn en goedbetaald. Het zijn banen voor hoogopgeleiden, maar dat wil niet zeggen dat ze zinnig of interessant werk inhouden. Ook hoogopgeleide banen bieden een grote variatie in werk, en daaronder bevindt zich ook werk dat nutteloos is. Graeber situeert die onzin-banen vooral in de financiële en administratieve sector. Hij denkt dan aan lobbyisten voor banken, functionarissen die voor marketing worden ingehuurd of die verantwoordelijk zijn voor de communicatiestrategie. Een verklaring voor de verbreiding van deze *bullshit jobs* zoekt Graeber in de financialisering van de samenleving en in de groei van de informatie-industrie.

Volgens de definitie van Graeber zijn veel van de ambachten-nieuwe-stijl zonder meer zinnig te noemen. Nutteloosheid en verveling zijn dan ook niet langs de vertrouwde lijnen van opleiding gepolariseerd. Dat is een bijzondere en onverwachte observatie, die opnieuw de vraag oproept: waar komt dat idee van een zo sterk naar opleiding gepolariseerde samenleving vandaan? Ik denk dat de achterlopende tweedeling in het voortgezet onderwijs daar een van de oorzaken van is. Daarvan gaat de suggestie van twee typen toekomst uit: de ene helft van

de twaalfjarigen start vanuit een weinig gewaardeerde middelbare beroepsopleiding, de andere helft vanuit het hooggewaardeerde hoger onderwijs.

In de houding tegenover het (v)mbo klinken nog steeds de negentiende-eeuwse klassenverhoudingen door en de angst voor een arbeidersbestaan. En daar bovenop komt de 21e-eeuwse preoccupatie met cognitief presteren die bij meritocratisering hoort. In een meritocratie heeft school een selectiefunctie en die vloekt met de egalitaire waarden waarvan tegelijkertijd sprake is. In de waardering van verschillende onderwijstypen lopen oude en nieuwe verhoudingen, oude en nieuwe angsten door elkaar heen. Die komen tot uitdrukking in een dichotome visie op de samenleving, in een gepolariseerd onderscheid tussen ‘hoog- en laagopgeleiden’. In die visie draait het om de verschillen tussen ‘hoog’ en ‘laag’, terwijl de overeenkomsten tussen leerlingen of tussen sociale lagen worden genegeerd of verdoezeld. Vmbo-leerlingen zouden een specifiek soort kinderen zijn, die cognitief weinig kunnen; mbo-beroepen een specifiek soort beroepen, handmatig en praktisch; en in de sociale stratificatie zouden mbo’ers tot de laagopgeleiden behoren. In dit tweeledige perspectief is geen ruimte voor variaties en gradaties in opleiding en beroep.

Onbedoeld negatief

Op 10 mei 2017 kregen de kinderen uit groep 8 de uitslag van de Cito-toets te horen, de finale van de basisschool. De toets staat voor de ultieme cognitieve prestatie die twaalfjarigen kunnen laten zien, ook al wordt het belang van deze toets de afgelopen tijd enigszins gerelativeerd. In het NOS Jeugdjournaal stond de kinderchampagne klaar. Maud heeft als een van de vijf leerlingen nul fouten gescoord en wordt in het zonnetje gezet, en de meesters zijn ‘super, super trots’. De kinderen die het goed hebben gedaan vinden het ‘vet’, ‘kapot vet’ zelfs. Ze hadden het niet verwacht. ‘*Maud gaat in ieder geval naar het vwo’, zo luidde de slotsom. Eén jongen dacht dat zijn score iets hoger zou zijn, maar zijn opmerking gaat in het vrolijke tumult verloren. Het is een van de vele voorbeelden, waaruit blijkt wat er op school toe doet en wie er op school toe doen. Dat zijn de kinderen die naar havo en vwo gaan. Voor de anderen, de vmbo’ers, is de champagne de zoveelste pijnlijke aanwijzing voor hun positie in de rangorde op school.

Lisette van den Beld, leerlingenbegeleider op het vmbo, was zo geschrokken van deze scène dat ze op Facebook een open brief aan het Jeugdjournaal schreef. ‘Maar waar is de

aandacht voor de leerling die een score heeft van 525 of lager?’ zo vraagt zij zich af. ‘Die eigenlijk ook supertrots mag zijn op zijn/haar prestatie? Deze leerling voelt zich door jullie berichtgeving weer dommer, deze leerling schaamt zich voor de behaalde score en had liever een gesloten envelop meegekregen om thuis open te maken, samen met ouders die (hopelijk) wel blij zijn met zo’n mooie score! [...] De vmbo-leerling is zwaar ondergewaardeerd in onze samenleving en wordt maar gepusht om door te stromen naar havo/hbo en zonder het te beseffen werken jullie daar ook aan mee.’ De brief van Van den Beld maakt veel los en het Jeugdjournaal krijgt ook andere heftige reacties. Ronald Bartlema, de chef van het NOS Jeugdjournaal, reageert geschrokken: dit was zeker niet de bedoeling geweest, mevrouw Van den Beld heeft het naar zijn mening prima verwoord.

De uitzending en de reacties zeggen veel over het functioneren van het onderwijs als selectiemiddel. Ze laten zien hoeveel waarde mensen hechten aan de Cito als maatstaf voor goede cognitieve prestaties in het basisonderwijs. Ze laten ook zien hoe gevoelig selectie ligt. En hoe gemakkelijk het is om kinderen die het op school minder goed doen te negeren, en ook dat dat vaak gebeurt zonder erbij na te denken, zonder kwade opzet, zonder dat mensen zich realiseren wat hun woorden bij kinderen teweegbrengen. Onbedoeld worden de leerlingen die op school minder goed cognitief presteren verwaarloosd en steeds weer op hun plaats gezet. De schrik van de medewerkers van het Jeugdjournaal is ook veelzeggend. Ook zij presenteren het vmbo als tweede rang, maar tegelijkertijd vinden ze dat ze iets ongepasts hebben gedaan.

Zelfs wanneer mensen welbewust het imago van het vmbo willen verbeteren, blijven er soms negatieve elementen aanwezig. Dat gebeurde in het goedbedoelde en informatieve programma Radar Extra over het vmbo (2017): *Beroepsonderwijs. ‘Ze denken dat ik dom ben’*. Daarin interviewt Antoinette Hertsensberg vmbo-leerlingen, maar ze doet dat vanuit een stereotiep stramien. Ze voert de gesprekken op een manier die de leerlingen voorprogrammeert en die hen in een uitgebeitelde groef terecht laat komen: ‘Wat denken mensen als ze vmbo horen?’ Leerling: ‘Slecht.’ Hertsensberg: ‘Dat maakt het voor jou ook niet leuk hè, om daar naartoe te gaan.’ Leerling: ‘Nee.’ De paar kinderen die vrolijk te berde brengen dat ze het op school eigenlijk wel leuk vinden, vraagt ze niet waarom dat zo is.

Wat is er ongepast aan champagne?

Mevrouw Van Den Beld noemde een belangrijke reden voor haar verontwaardiging over het Jeugdjournaal: hoog scoren zegt niet veel over verdienste en inzet, laag scoren evenmin. Kinderen die enorm hun best hebben gedaan kunnen heel laag uitkomen, terwijl andere kinderen slapend hoge cijfers halen. De hoogte van scores is van veel meer afhankelijk dan alleen inspanning. Denk aan aangeboren mogelijkheden en aan de kansen die leerlingen krijgen in het gezin waarin ze opgroeien. Toeval speelt ook altijd een rol. Die ene slimme broer die je al vroeg heeft leren lezen, die leerkracht die iedereen aan de gang wist te krijgen, je verjaardag die zo laat in het jaar lag dat je voldoende tijd had om te kleuteren, je ambitieuze moeder die erop stond dat je bijles kreeg. Maar ook negatief toeval laat zich gelden, zoals ziekte of dood in de familie, werkloosheid of scheiding van de ouders, migratie en taalproblemen, armoede en slechte huisvesting. De reeks van geluk en narigheid die de ontwikkeling van kinderen positief en negatief kan beïnvloeden is ellenlang. In tegenstelling tot wat de champagne in het Jeugdjournaal suggereerde is de Cito-score een optelsom van de biografie van leerlingen. De Cito-score is net als andere cijfers een verzamelvast, waarin een scala van oordelen tot uitdrukking komt, over de vermogens en persoonlijkheid van kinderen én over de mogelijkheden die het lot hun heeft geboden.

Wat maakt de champagne van het Jeugdjournaal anders dan de ereslingers, bekens en medailles van winnende sporters? Een van de verschillen is dat het bij sporters vooral om specialistische prestaties gaat, terwijl falen op de basisschool je hele persoon en functioneren betreft. Als zwemmers een wedstrijd verliezen, zegt dat iets over de kwaliteit van hun zwemprestaties en over hun doorzettingsvermogen. Een wedstrijd verliezen betekent dat zwemmers het – deze keer - minder goed hebben gedaan dan hun rivalen. Maar een lage Cito-score zegt iets over de identiteit van achtstegroepers. Die suggereert dat ze iets belangrijks missen, dat ze iets niet zijn, dat hun cognitieve vermogens tekort schieten. Kennelijk kunnen ze niet goed leren, zijn ze niet ‘slim’, en daaraan wordt vaak, en vaak te snel, de consequentie verbonden dat ze daarmee een toegangkaartje tot goede kansen in het leven zouden verliezen.

De conclusie dat kinderen met een lage Cito-score dom zijn geeft de toets om nog een andere reden te veel eer. Twaalfjarigen zijn te jong om op die manier te worden vastgepind. Door de ontwikkeling van de neurologie is bekend dat een oordeel over hun verstandelijke vermogens op die leeftijd de plasticiteit van hersenen onderschat. Twaalfjarigen moeten zich

nog heel lang ontwikkelen totdat ze als volwassenen in de 21e eeuw mee kunnen draaien. Kinderen met een hoge Cito-score die het er daarna bij laten zitten, zullen het moeilijk krijgen. Kinderen met een lage Cito-score kunnen laatbloeiers zijn die zich vastberaden inzetten en die later succesvol worden.

Maskeren en etaleren van verschil

In 21e-eeuwse westerse samenlevingen bestaat een ambivalente houding tegenover sociale ongelijkheid. Rijkdom en 'slimheid' worden tegelijkertijd bewonderd en verguisd. Lage schoolprestaties, die onheldere mix van 'nature' en 'nurture', worden met *dedain* én medelijden bekeken. Een zesjes-cultuur mag niet meer, excelleren in het onderwijs wordt sterk aangemoedigd, maar wie zich op hoge schoolprestaties laat voorstaan wordt als een opschepper gezien.

Het is een combinatie van maskeren en etaleren, die deel uitmaken van de processen die Cas Wouters informalisering noemt. De sociale afstand tussen groepen wordt kleiner, terwijl hun onderlinge afhankelijkheid juist groter wordt, en parallel daaraan verminderen de verschillen in hun gedrag en emotieregulering. In dit proces neemt de machts- en statusconcurrentie toe, en worden mensen gevoeliger voor uitingen van sociale ongelijkheid. Zich van elkaar onderscheiden is alleen nog acceptabel wanneer mensen daarvoor subtiele en versluierde manieren weten te vinden (Wouters 2008: 301 e.v.).

Vanaf de jaren tachtig wordt de sociale ongelijkheid groter en worden sociale verschillen minder vaak verdoezeld, maar juist ook uitgedragen. Zoals in het tijdschrift *Quote* (1997) dat openbaar maakt wie de 500 rijkste mensen van Nederland zijn; of op lifestyle beurzen voor miljonairs. Maar ondanks deze verandering in de houding tegenover rijken blijft in de omgang tussen mensen een egalitair ethos dominant, dat voorschrijft dat iedereen gelijkwaardig is en recht heeft op een gelijke behandeling. Superioriteits- én inferioriteitsgevoelens zijn in de praktijk van alledag voortdurend aanwezig. Mensen uiten ze én onderdrukken ze.

School neemt in kwesties van gelijkheid en verschil een speciale plaats in. Het onderwijs is een selectie-instituut en dat maakt van meet af aan duidelijk dat van gelijkheid geen sprake kan zijn. Schoolprestaties verschillen, dat valt niet te ontkennen. Aan de ene kant

wordt met de hiërarchie in schoolprestaties omzichtig omgegaan. Anders dan in de negentiende eeuw worden prestatie-verschillen verhuld, en is bijvoorbeeld niet langer aan de zitplaats van leerlingen af te lezen hoe goed hun schoolprestaties zijn. Op het schoolbord staat niet langer de wekelijkse of maandelijksse klasse-rangorde die op basis van schoolcijfers wordt vastgesteld (Van Daalen, De Regt 2003:178). De omzichtige omgang met verschillen in schoolprestaties maakt de onverbloemde trots in de uitzending van het Jeugdjournaal extra pijnlijk. Maskeren en etaleren bestaan naast elkaar. Het verhullen van verschil staat op gespannen voet met de eis om te excelleren, maar dat streven is de afgelopen decennia juist belangrijker geworden. Het is de inzet van concurrentie tussen leerlingen, klassen, scholen, landen, werelddelen. Gedifferentieerde leerwegen, excellentietrajecten, wedstrijden, toetsen, toetsen en nog meer toetsen – stuk voor stuk vestigen ze de aandacht op verschillen in de kwaliteit van de prestaties van leerlingen. Ouders sturen hun kinderen naar particulier onderwijs en naar bijles om voor de toetsen te trainen (De Regt, Weenink 2003; Elffers 2018), categorale gymnasia hebben een nieuwe aantrekkingskracht gekregen, net als Engelstalige scholen voor voortgezet onderwijs (Weenink 2005). Schitteren bij de PISA-toetsen of op de universitaire citatielijstjes – dat zijn de doelstellingen waarover alle betrokkenen in het onderwijs met elkaar concurreren. Het is in het onderwijs een doel op zich geworden om de beste te zijn en zich zo gunstig mogelijk te positioneren in de arena's die ertoe doen, ook op een internationaal toneel.

Dat maskeren en etaleren van verschillen in schoolprestaties is een lastig mengsel, waarmee kinderen en volwassenen dag in, dag uit bezig zijn en dat een eigen werking heeft. Denk aan het Pygmalion-in-the-classroom-effect (Rosenthal, Jacobson 1968) dat bijna zo bekend is als de beroemde moeder ervan, het Thomas-theorema, de selffulfilling prophecy. Het Pygmalion-in-the-classroom-effect houdt in dat kinderen in hun gedrag rekening houden met wat ze denken dat anderen van hen vinden. Ze stemmen hun zelfbeeld, hun gedrag en prestaties af op de verwachtingen van leerkrachten en medeleerlingen. Ze kunnen meegaan met dat beeld, ze kunnen schoolse doelen nastreven en proberen de beste te zijn, maar ze kunnen zich daar ook juist tegen verzetten en weigeren zich te schikken in de hiërarchie waarmee de school ze confronteert.

Meritocratie als ideaal: de giftigheid van gelijke kansen

Dat kinderen op school de gelegenheid moeten krijgen om hun cognitieve talenten door eigen verdienste te ontplooien, los van buitenschoolse invloeden, is een breed gedeelde waarde. Dat illustreert een uitzending van Nieuwsuur uit 2016, waaruit opnieuw bleek hoe beladen het vmbo is.

In 2015 heeft het oordeel van de leerkracht bij de selectie voor het voortgezet onderwijs meer gewicht gekregen, terwijl de Cito-toets minder belangrijk is geworden. Maar die verandering bleek ongunstig uit te vallen voor kinderen van laagopgeleide ouders, zo ontdekte de Inspectie van het Onderwijs. In *De Staat van het Onderwijs*, het inspectierapport over 2014 en 2015, is te lezen dat de nieuwe procedure de ongelijkheid in het onderwijs vergroot. Kinderen met gelijke talenten maar een verschillende sociale herkomst bleken naar verschillende schooltypen te worden verwezen. Dat bracht grote verontwaardiging teweeg. Het nieuws kwam op de voorpagina's van de kranten en op 13 april 2016 besteedde *Nieuwsuur* er ruimschoots aandacht aan. Iedereen is het er in de 21e eeuw over eens dat het schoolsysteem meritocratisch behoort te functioneren. Kinderen met gelijke talenten moeten in het onderwijs gelijke kansen krijgen, en vanaf de Tweede Wereldoorlog heeft het onderwijs die sociale mobiliteitsfunctie voor velen vervuld.

In *Nieuwsuur* vroeg Twan Huys hoogst verontrust aan de toenmalige minister Jet Bussemaker hoe ze deze onrechtvaardige selectieprocedure dacht te repareren? En toen ze daarop antwoord gaf, zei hij geschrokken dat ze wel moest opschieten: 'Anders gaat er een hele generatie verloren.' Een generatie verloren? Ben je verloren als je geen verwijzing naar een havo of vwo krijgt, terwijl je wel in staat geweest zou zijn om die scholen af te ronden? Ben je so-wie-so verloren als je op het vmbo terecht komt? Wat zegt die uitspraak over de houding tegenover het vmbo en de vmbo'ers? Wat zegt het over de bijbehorende beroepsopleidingen op het mbo? En hoe ervaren vmbo-leerlingen zulke uitspraken - meer dan 50% van alle jongeren tussen de 12 en 16 jaar? Wordt het dan geen tijd om niet alleen de selectieprocedure aan het eind van de basisschool ter discussie te stellen, maar ook het (v)mbo en de organisatie van het voortgezet onderwijs nog eens goed te overdenken en te kijken hoe dat onderwijs verbeterd kan worden?

Het is een halfslachtige verontwaardiging van Huys. Natuurlijk heeft hij gelijk dat een slecht functionerende selectie gerepareerd moet worden en dat de gang van zaken op dit moment niet eerlijk is. Maar zelfs als die selectie voor kinderen uit alle sociale lagen zou

worden gelijkgetrokken, dan blijft nog steeds van kracht dat het Nederlandse voortgezet onderwijs nadelig is ingericht voor kinderen uit lagere sociale klassen en afkomstig uit andere landen. De vroege selectie heeft juist voor deze kinderen een negatieve werking, en die ongelijkheid is er de afgelopen tien jaar alleen maar groter op geworden. De verdwijning van de brede scholengemeenschappen heeft de vroege selectie nog bepalender gemaakt. Die scholengemeenschappen waren juist bedoeld om kinderen meer tijd te gunnen om te onderzoeken waar hun krachten en voorkeuren liggen en in welke richting ze zich het best konden ontwikkelen. Die mogelijkheden zijn weggevallen.

Maar de onrechtvaardigheid van deze vroege selectie en de structurele ongelijkheid die deze veroorzaakt krijgen niet veel media-aandacht. De vraag hoe we de ontwikkelingsmogelijkheden van alle leerlingen, ook die van vmbo'ers, zo groot mogelijk kunnen maken, houdt mensen minder bezig dan de schoolprestaties van hun eigen kinderen. De heftige bezorgdheid over het lot van individuele kinderen die het meritocratische ideaal misschien niet bereiken staat in schril contrast met het gebrek aan belangstelling voor de collectieve effecten van de onderwijsstructuur na de basisschool.

De huidige onderwijsstructuur heeft niet alleen een negatieve invloed op de schoolprestaties van kinderen met weinig kansen, deze brengt ook een sociale segregatie teweeg. De schooladviezen na het basisonderwijs sorteren kinderen op schoolprestaties, maar in het huidige onderwijsstelsel klinkt de sociale oorsprong van de kinderen daarin door. Dat betekent dat scholen leerlingen impliciet ook op sociale oorsprong selecteren. Het gevolg daarvan is dat twaalfjarigen op school vooral kinderen uit hun eigen kring tegenkomen. Hun contacten blijven veelal binnen dezelfde school. De Amerikaanse stadssocioloog Eric Klinenberg zou daarover zeggen, dat de sociale infrastructuur van het Nederlandse voortgezet onderwijs negatieve maatschappelijke effecten heeft. Kinderen groeien binnen de grenzen van hun eigen school op, ze krijgen moeilijk contact met kinderen die een ander onderwijstype volgen, en ze hebben weinig ontmoetingen over sociale scheidslijnen heen (vgl. Klinenberg 2018).

Dat aan die polariserende structurele effecten weinig of geen aandacht wordt besteed geeft de heftige verontwaardiging over de falende selectieprocedure iets wrangs. De publieke verontwaardiging over ongelijke kansen in het onderwijs bevestigt de scheiding tussen vmbo en havo/vwo. Maar net als in het Jeugdjournaal en in Radar gebeurt dat onbedoeld. De

dramatisering van een ‘verloren generatie’ die ‘onverdiend’ op het vmbo terecht komt wekt ten onrechte de suggestie dat er twee typen kinderen zouden bestaan, die zich aan het eind van de basisschool laten ‘determineren’ als ‘praktische’ en ‘theoretische’ kinderen, als ‘domme’ en ‘slimme’ kinderen. De Cito-toets aan het einde van de basisschool meet alleen cognitieve talenten en geeft daarvan momentopnamen. Met andere talenten of met ontwikkelingspotentie houdt de toets geen rekening. Variatie en gradaties komen niet aan bod.

De cesuur in opleidingen tussen algemeen vormend en beroepsgericht voortgezet onderwijs heeft een kunstmatig karakter, dat eraan voorbijgaat dat mensen hun verschillende vermogens tegelijkertijd en verweven met elkaar gebruiken. Dat geldt voor de chirurg en de onderwijsassistent, voor de speltherapeut, de toneelspeler en de technisch tekenaar. De tweedeling in hoofd en hand is echter zo diep verankerd in de cultuur, dat deze vanzelfsprekend is geworden en een schijnbaar natuurlijk karakter heeft gekregen. Een van de gevolgen daarvan is een onderschatting van de vermogens van veel leerlingen die volgens de Cito-toets niet naar havo/vwo kunnen. Het is van een veelheid aan factoren afhankelijk wat kinderen presteren, welke talenten ze wel of niet ontwikkelen, en of ze op de ene of de andere opleiding terecht komen. Verschillen tussen hen en havisten en vwo'ers worden stelselmatig overschat.

Roep om erkenning

Toen ik *Het vmbo als stigma* (2010) had geschreven, kreeg ik boze reacties van vmbo-docenten die het verkeerd vonden om nu wéér, voor de zoveelste keer, het woord ‘stigma’ op het vmbo te plakken. Dat zagen ze als een bevestiging van het negatieve beeld dat toch al over het vmbo bestond. Had ik geen positievere titel kunnen bedenken? Veel ging toch ook goed, en dat was toch ook het vermelden waard.

Wie zich bezighoudt met het lagere beroepsonderwijs kan niet om status en stigma heen. Statusdaling was zelfs een belangrijk motief om het vmbo in te voeren. De initiatiefnemers hoopten het negatieve imago van het vmbo te verbeteren door de oude mavo in het nieuwe schooltype onder te brengen. Maar deze strategie mislukte, omdat ouders hun kinderen liever naar mavo's stuurden die losstonden van het vmbo. Vrijwel meteen na de

invoering van het vmbo was sprake van negatieve beeldvorming van het vmbo. Ali de Regt en ik analyseerden die beeldvorming in 2004 in Nederlandse dagbladen. Vmbo-leerlingen zouden niet goed kunnen leren, niet goed kunnen lezen, geen belangstelling hebben voor theorie, niet abstract kunnen denken, ze zouden gedragsproblemen hebben en ze zouden niet beschikken over de vermogens om met succes hun beroep uit te oefenen (De Regt, Van Daalen 2006).

En vanaf het bestaan van het vmbo kwamen er pogingen om het negatieve tij te keren. Docenten van het (v)mbo, belangenbehartigers van mbo-leerlingen, de mbo-raad, brancheverenigingen, politici, de SER, een verontwaardigde moeder die VMBO On Stage oprichtte – allemaal hebben zij zich ingezet om de school, de lessen en het imago te verbeteren. Het vmbo heeft dan ook in de ruim twintig jaar dat het als onderwijstype bestaat steeds veranderingen ondergaan, aanpassingen die gericht waren op het opheffen van problemen die zich in de praktijk voordeden. Zo heeft men geprobeerd de aansluiting op het mbo te verbeteren en heeft men de specialisaties in profielen opnieuw ingedeeld. Daarnaast is steeds geprobeerd om de beeldvorming en status van dit schooltype te veranderen. Een beter imago zou leerlingen, en in het geval van de schoolkeuzen van twaalfjarigen ook hun ouders over de streep kunnen trekken.

Sommige sectoren, zoals de bouw of de landbouw, worstelen op dit moment al met een gebrek aan jonge vakmensen met een mbo-opleiding. Te weinig leerlingen kiezen voor die sectoren. Een van de strategieën om daarin verandering te brengen is de presentatie van een toekomstideaal dat gebaseerd is op een geïdealiseerd verleden: ‘Toen de stofjas nog de stofjas was’. Een andere strategie om de middelbare beroepen aantrekkelijk te maken zijn campagnes die het nut van deze beroepen proberen te demonstreren. Mbo’ers worden dan voorgesteld als ‘de kurk waarop we drijven’. De samenleving kan niet draaien zonder hun inzet. We zouden geen sportschoenen meer hebben en de treinen zouden niet meer rijden.

Ook het SER-rapport *Handmade in Holland: vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie* (2013) is op te vatten als een poging om (v)mbo-beroepen aantrekkelijker te maken, ditmaal door veranderingen in het onderwijs voor te stellen. De SER bepleit een versterking van de ambachten-nieuwe-stijl door theorie en praktijk dichter bij elkaar te brengen. Veel van deze beroepen hebben innovatieve kanten, zoals de tandtechnicus of de Web- en multimedia-ontwikkelaar, en ze worden in kleine bedrijfjes uitgeoefend. Wie

tegenwoordig een ambacht beoefent moet een vak beheersen en moet in staat zijn om dat in een eigen onderneming uit te oefenen. Volgens de SER zou het onderwijs daar op in moeten spelen door praktische en theoretische vermogens beter met elkaar te verbinden en intellectuele analytische kwaliteiten minder eenzijdig te waarderen. Het onderwijs zou kinderen meer ruimte moeten geven om verschillende talenten te ontwikkelen, in het primaire en het secundaire onderwijs. Deskundigheid veronderstelt theoretische beheersing én ambachtelijkheid, op welk niveau dan ook. Aan 'verborgen talenten' kan dan een ruimere betekenis worden gegeven dan 'verborgen intellectuele talenten'. In het SER-advies aandacht voor maatschappelijke en technologische ontwikkelingen, en het advies demonstreert een besef van de verwevenheid van cognitieve en andere vermogens.

Dat besef komt ook naar voren in uitspraken van Paul Rosenmöller die als voorzitter van de VO-raad onder andere in 2017 zei dat de scheiding tussen praktijkonderwijs en theoretisch onderwijs geslecht moet worden. Op 22 februari 2019 vroeg de Onderwijsraad aandacht voor 'doorgesloten differentiatie in het onderwijsstelsel'. De raad noemde die differentiatie slecht voor de sociale cohesie en voor de doorstroming van leerlingen, en stelde dat daardoor onvoldoende ruimte bestaat voor een leven lang leren. Tussen verschillende schoolsoorten zouden betere verbindingen moeten komen en ook op de havo en het vwo zou plaats moeten zijn voor beroepsgericht onderwijs. Er is de afgelopen tijd te weinig discussie over het stelsel geweest, aldus de Onderwijsraad.

Naast bovenstaande initiatieven zijn er een aantal losse pogingen gedaan om (v)mbo'ers meer erkenning te geven en hun status en positie te verbeteren. Op 11 maart 2019 vroeg een brede jongerencoalitie in een manifest aan de Tweede Kamer om meer waardering voor het vmbo en praktijkonderwijs. In december 2016 kregen mbo'ers een ov-jaarkaart en tegenwoordig heten ze niet langer leerlingen of deelnemers, maar studenten. Dat ze ooit deelnemers waren gaan heten was mij ontgaan, maar de verschillende naamsveranderingen wijzen in dezelfde richting: meer erkenning voor mbo-studenten. Het gaat niet alleen om een symbolisch gebaar, want de naamsverandering heeft ook praktische consequenties. Zorgverzekeringen kunnen mbo-studenten niet langer uitsluiten, clubs en studentenverenigingen kunnen hen niet langer weigeren, Spotify moet ook deze groep korting geven. Mbo-studenten zijn blij met de naamsverandering. Het gaat ze niet zo zeer om de kortingen die het ze oplevert, maar om de manier waarop de samenleving naar hen kijkt. 'We

willen de waardering krijgen die hoort bij het naampje “studenten”,’ zegt Roosmarijn Dam van de Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs. ‘Veel mensen, onder wie ikzelf, merken dat op je wordt neergekeken. Alsof je minder bent. Dat vinden we niet chill.’

De steeds luider klinkende pleidooien voor de afschaffing van de begrippen ‘laag- en hoogopgeleid’ passen ook in bovenstaand rijtje pogingen om het imago van het mbo te verbeteren en meer erkenning voor mbo’ers te bewerkstelligen. Die erkenningsmanoeuvres zijn niet alleen bedoeld om jonge mensen te werven met het oog op arbeidstekorten, ze komen ook voort uit gevoelens van pijnlijkheid en schaamte. Mensen horen in ‘laagopgeleid’ een negatieve waardering die ze ongemakkelijk en onterecht vinden. Ze willen dat woord liever niet meer gebruiken. Eind oktober 2016 stelde het Rotterdamse gemeenteraadslid Setkin Sies (SGP-Christen Unie) de gemeente voor om de termen ‘laag- en hoogopgeleiden’ voortaan te vervangen door ‘praktisch en theoretisch geschoolden’. Beide groepen leveren immers een waardevolle bijdrage aan de samenleving. Het parlementslid Lisa Westerveld van Groen Links deed in 2017 bij de begrotingsbehandeling hetzelfde voorstel, dat positief werd ontvangen door de ministers Arie Slob en Ingrid van Engelshoven. Kim Putters, de directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, noemde de afschaffing van de termen ‘hoog- en laagopgeleid’ in 2016 een eerste stap in het dichten van de groeiende kloof tussen hoog en laag.

Ook Marianne Zwagerman, ‘innovatiestrateg en schrijfster’ zoals ze zichzelf op haar eigen site noemt, vindt dat ‘laagopgeleid’ niet meer mag worden gebruikt. Mandy van der Put interviewde haar in april 2018 in *Leadership Experience*, en kondigde haar aan als iemand die zich ‘politiek incorrect’ opstelt. In de video die ik heb bekeken, riep Zwagerman tegen iemand uit het publiek verontwaardigd uit: ‘Ho, hier ga ik je corrigeren. Dít mag je nóóit meer zeggen. Lager geschoold personeel, dat wil ik vandaag voor het allerlaatst gehoord hebben [...]. Onbedoeld zetten wij een ongelooflijk groep goede vakmensen die dingen kunnen die wij waarschijnlijk nooit zullen kunnen, zetten wij weg als laag. [...] Stop met mensen laagopgeleid te noemen. Ze zijn praktisch opgeleid. Dat is niet slechter dan theoretisch opgeleid. Jij bent advocaat, jij kan heel goed boeken lezen. Gefeliciteerd! Maar jij kunt geen auto repareren.’

Zwagermans boodschap loopt ten dele parallel aan de initiatieven van Sies, Putters, Westerveld en de SER. Allen willen zij de term ‘laagopgeleid’ afschaffen omdat deze een grote groep mensen onderwaardeert. Maar Zwagerman heeft een andere invalshoek en retoriek. Zij keert de dominante hiërarchie om. Ze steekt vakmensen de lucht in en doet het voorkomen

alsof die over exclusieve talenten beschikken. Ze doet dat ten koste van mensen die bijvoorbeeld Vrijtijdsmanagement studeren. ‘Dat is een studie hè, en die betalen wij,’ zei ze in *Leadership Experience*. Zij beschuldigde en beschaamde mensen met een hoge opleiding. Ze stak de draak met nietsnutten die alleen maar boeken lezen en maakte het krampachtige streven naar algemeen vormend onderwijs belachelijk. ‘Wat voor debiel land hebben wij gemaakt met zijn allen?’, zo vroeg ze zich af en kreeg de lachers op haar hand. Ze vertelde in hetzelfde optreden hoe ze de toenmalige staatssecretaris voor onderwijs, Sander Dekker, de les had gelezen. Hij zei na lezing van haar boek *Kluitjesvolk*: ‘Ik zal mensen nooit meer laagopgeleid noemen’, maar Zwagerman corrigeerde hem: ‘Je hebt het nóg niet gesnapt. Het gaat er niet om dat je ze laagopgeleid noemt, ze zijn niet laagopgeleid.’ Vervolgens zei ze dat een automonteur een leven lang moet blijven leren, terwijl die ‘gast die vrijetijdskunde heeft gestudeerd’ op zijn 23e klaar is met leren. Die hoeft niets meer te leren, want tijdens zijn studie had hij ook al niets geleerd. Op deze manier bestendigt Zwagerman de kloof tussen mensen aan wie ze een ‘theoretische’ en een ‘praktische’ inslag toeschrijft.

Mijn bezwaar tegen al deze voorstellen is dat de tweedeling in het onderwijs en in de beroepenwereld er niet door wordt aangetast. Het hiërarchische onderscheid tussen ‘hoog- en laagopgeleiden’ blijft bestaan, alleen zou het nu anders gaan heten, namelijk ‘praktisch’ en ‘theoretisch’. Dat wordt ook gedemonstreerd in de televisieserie *De luizenmoeder*, die in 2018 door AVROTROS werd uitgezonden. Op *De Klimopschool* is de koffiemachine stuk, en Volkert, het manusje-van-alles, probeert die te repareren. Anton, de directeur, kijkt toe. Volkert vraagt zich af waarom Anton komt kijken, en zegt dat de reparatie niet veel voorstelt. Anton: ‘Niet zo negatief, Volkert. Je doet hartstikke zinvol werk. Iemand moet het doen.’ En hij gaat verder: ‘De maatschappij heeft veel meer mensen zoals jij nodig, Volkert. Niet iedereen hoeft een academicus te worden. Het is mooi om te zien hoe jij vol passie met je handen werkt.’ ‘Ja,’ zegt Volkert, ‘ik ben natuurlijk laagopgeleid.’ Maar dat wil Anton niet horen: ‘Wil je dat nooit meer zeggen, Volkert. Je bent praktisch opgeleid. Dat klinkt een stuk vriendelijker, of niet.’ ‘Ja,’ zegt Volkert aarzelend, en de verwarring slaat toe, ‘maar dat is hetzelfde toch, of niet?’ En Anton zegt: ‘Ik als hoogopgeleide, ben dan theoretisch opgeleid.’ Hier begint de verwarring over de naamsverandering. Volkert: ‘Oh, hoogopgeleid?’ Anton: ‘Ach ja, ik ben theoretisch opgeleid.’ Volkert: ‘Ah, ik dacht hoogopgeleid,’ Anton: ‘Ja, dat is hetzelfde, hoog is theoretisch, laag is praktisch.’ Volkert: ‘Dat snap ik niet.’ Anton: ‘Maakt niet

uit. We hebben de praktijk keihard nodig, Volkert. Die handige handjes die onze spulletjes maken.’

Dit fragment is een opeenstapeling van clichés over praktische mensen en theoretici, over de scheiding van hoofd en hand. Antons uitspraken zijn de gebruikelijke dooddoeners, over de gouden handjes die geen academici kunnen worden. En tegelijkertijd steekt *De luizenmoeder* de draak met de goedbedoelde pogingen om het pijnlijke ‘laagopgeleid’ te vervangen door ‘praktisch opgeleid’. Die ingreep maakt het onderscheid niet ongedaan. Maar ook al blijft het onderscheid voor iedereen herkenbaar, de behoefte aan nieuwe benamingen wijst wel op een belangrijk fenomeen. Het is pijnlijk geworden om mensen met een (v)mbo-opleiding als laag te classificeren. Eerder bestonden dergelijke gevoelens niet, en dat is een belangrijke verschuiving.

De problemen van een meritocratisch ideaal

Al in 1958 schreef Michael Young het klassieke boek *The Rise of the Meritocracy. 1870-2033* (1958). Dat boek gaat over een denkbeeldige opstand van de minder getalenteerden, mensen die zich persoonlijk gekrenkt voelen in een diplomameritocratie. Zij, de laaggeschoolden ontwikkelen ressentimentgevoelens tegenover de hogeschoolden die het op basis van aangeboren talenten in de samenleving voor het zeggen hebben. Zulk ressentiment is eens te meer te verwachten in een samenleving als de onze, die zich meritocratisch voordoet zonder dat te zijn. Dat geeft het slechtste van twee werelden. De kansen op goed onderwijs, zo belangrijk voor iemands verdere leven, blijven ongelijk verdeeld terwijl kinderen tegelijkertijd te horen krijgen dat iedereen recht heeft op gelijke kansen en dat het onderwijs hun die kansen ook feitelijk biedt. Het zijn beloften, die slechts zeer ten dele worden ingelost, en daar ligt ook een verklaring voor de verontwaardiging van Twan Huys.

Meritocratisering en de gelijke-kansen-ideologie hebben nog meer problemen. Een van deze problemen is dat ‘gelijke kansen’ in Nederland een smalle definitie krijgen. Schoolsucces staat gelijk aan intellectueel succes. ‘Gelijke kansen’ komt er in de praktijk op neer dat kinderen kansen krijgen om hun cognitieve talenten na de basisschool op een vwo-opleiding te ontwikkelen. Andere verdiensten – sociaal, emotioneel, fysiek, motorisch – tellen op school minder mee. De gelijke-kansen-ideologie heeft deze beperkte inhoud gekregen in de periode

na de Tweede Wereldoorlog. Het is een inhoud die niet goed is afgestemd op de eisen die tegenwoordig gesteld worden aan de beoefenaars van ambachten-nieuwe-stijl.

Meritocratisering heeft nog een probleem. Ten onrechte gaat er de suggestie vanuit dat een meritocratie een stap in de richting van een meer egalitaire samenleving inhoudt. Maar wanneer talenten en succes volkomen zouden samenvallen en je echt zou kunnen spreken van een diplomameritocratie, dan zou dat wel het karakter van de sociale gelaagdheid veranderen, maar de sociale ongelijkheid zou daarmee niet verdwenen zijn. Sociale posities zouden niet langer overerfbaar zijn, maar meritocratisering heeft als onbedoeld neveneffect dat het de ‘natuurlijke ongelijkheid’ tussen mensen aan het licht brengt en die verschillen zouden zich dan maatschappelijk manifesteren. De filosoof Kees Vuyk schreef daarover in *Oude en nieuwe ongelijkheid. Het failliet van het verheffingsideaal* (2017). Volgens hem is de meritocratie ongeveer gerealiseerd, en behalve onder immigranten is er nauwelijks nog ‘verborgen talent’. By Vuyk valt dat samen met ‘verborgen intelligentie’, en hij vindt dat juist dat onderwerp, verschillen in intelligentie, in discussies onderbelicht blijft. De veronachtzaming daarvan schrijft hij onder andere toe aan de pijnlijkheid van het onderwerp. Door polarisatie in de samenleving en door de homogenisering van huwelijkskeuzen ziet Vuyk hoe genetische en sociale componenten van intelligentie gaan samenvallen – hoogopgeleiden trouwen met hoogopgeleiden, laagopgeleiden met laagopgeleiden, en ze geven hun intelligentie aan hun kinderen door. Het is een ontwikkeling die een *braindrain* in de arbeidersklasse veroorzaakt, het veroorzaakt een nieuwe vorm van ongelijkheid die Vuyk als oorsprong ziet van hedendaagse populistische bewegingen. Meritocratisering kan een belofte inhouden die niet wordt ingelost, of deze wordt wel ingelost maar veroorzaakt nieuwe typen ongelijkheid. Beide gevallen vormen een voedingsbodem voor ressentiment.

Zwagerman, Sies, Putters, Westerveld, en de SER werpen zich op als verdedigers van ‘laagopgeleiden’. In de jaren zestig zou je hun een ‘proletarisch sentiment’ hebben toegedicht. Maar Zwagerman heeft een eigentijdse, polariserende retoriek, waarvan uitsluiting en desidentificatie de kern vormen. De verheffing die zij voorstaat gaat ten koste van een hooggeschoolde elite. Zij sluit daarmee aan bij populistische bewegingen, die een wig drijven tussen wat ze ‘het volk’ en ‘de elite’ noemen. In hun voorstelling van de eigen groep als een beter soort mensen lijken ze op emancipatiebewegingen. De andere pleitbezorgers van de laagopgeleiden hebben hun maatschappelijke integratie tot doel. Zij willen de insluiting van

laagopgeleiden bevorderen. Integratie behoort als doelstelling bij linkse partijen, uitsluiting hoort bij populistische bewegingen.

Een gemankeerde meritocratie, een egalitair ethos, het grote belang van diploma's voor iemands positie op de arbeidsmarkt, een onderschatting van de gevarieerde toekomstmogelijkheden die het mbo te bieden heeft, een scherpe concurrentie in schoolprestaties tussen leerlingen, klassen, scholen, landen, het is er allemaal tegelijk en het levert wrijvingen op. De structuur van het voortgezet onderwijs, die slecht aansluit op de beroepenwereld van tegenwoordig, maakt deze spanningen nog heviger. Gooi al deze ingrediënten in een pressure cooker, en je hebt het recept voor de spanningen die in *De luizenmoeder* zo herkenbaar waren en zo veel succes hadden. Die televisieserie was een aaneenschakeling van gespannen situaties waaraan kinderen, docenten en ouders dag-in-dag-uit het hoofd moeten bieden. En dat gebeurt in een samenleving waarin macht, inkomen en status grilliger zijn verdeeld dan enkele decennia geleden, waarin het belang van kleine verschillen in prestaties groter is geworden, evenals de gevoeligheid voor deze verschillen. Dat geldt niet alleen binnen landen maar ook tussen landen. Leerlingen en werkenden moeten zich op een wereldtoneel zien te handhaven, ze zijn voortdurend met elkaar in concurrentie.

Een hardnekkige erfenis

'Hoogopgeleid' en 'laagopgeleid', die tweedeling komt niet overeen met de maatschappelijke gelaagdheid uit de 21e eeuw, maar deze correspondeert wél met de indeling van het voortgezet onderwijs. Die is onvoldoende afgestemd op de hedendaagse gedifferentieerde middenklasse-samenleving. De selectie die aan het einde van de basisschool plaatsvindt verdeelt twaalfjarigen over twee typen onderwijs, over het algemeen vormende (havo/vwo) en het beroepsonderwijs (vmbo). De kloof die tussen hoog- en laagopgeleiden zou bestaan is in de selectie na de basisschool inderdaad aanwezig. Scholieren worden dan over verschillende opleidingen verdeeld en komen elkaar nauwelijks nog tegen. De kinderen leven daardoor in verschillende werelden en onderlinge vriendschappen zijn zeldzaam.

Zoals ik in de inleiding heb laten zien is het een scheiding met een historische achtergrond, een erfenis die moeilijk blijkt af te schudden. Ook toen deze tweedeling na de Tweede Wereldoorlog als een weeffout in het voortgezet onderwijs werd gezien, lukte het niet

om deze te herstellen. Grote stelselwijzigingen zoals de invoering van de Mammoetwet in 1963 en die van het (v)mbo in 1999 hebben de scheiding tussen ‘algemeen vormend’ en ‘beroepsonderwijs’ niet wezenlijk aangetast. Zo lang die scheiding echter institutioneel blijft bestaan, blijven ‘doen en denken’ in het onderwijs van elkaar losgekoppeld en wordt ‘denken’ boven ‘doen’ geplaatst. Zo lang zullen mensen zich in hun ideeën en gevoelens oriënteren op verhoudingen die ontstonden aan het einde van de negentiende eeuw.

Het vmbo is inmiddels twintig jaar oud, maar die verhoudingen uit het verleden blijven doorwerken in de beoordeling van de school en de leerlingen. De ideeën daarover blijven georiënteerd op de mogelijkheden van arbeiderskinderen uit de negentiende eeuw. Ze blijven steken in de tijd dat het lager beroepsonderwijs ontstond, de beroepsstratificatie minder gelaagd was en de klassenverhoudingen eenduidiger waren. Velen zijn er nog steeds niet aan gewend, dat het vmbo leerlingen niet voorbereidt op een beroep, maar op de keuze voor een beroepsopleiding; dat vmbo'ers meer algemene ontwikkeling krijgen dan eerder op het lager beroepsonderwijs, dat ze een mbo-opleiding moeten volgen om uit te kunnen waaiëren over een veelheid van beroepen, gevarieerd qua niveau en inhoud. Waarbij driekwart van de leerlingen een drie- of vierjarige opleiding kiest en langer dan de leerplicht op school blijft.

Het vmbo bereidt leerlingen niet of nauwelijks voor op een beroep en dat is ook niet de bedoeling. Leerlingen krijgen de tijd om zich op een beroepskeuze te oriënteren en ze krijgen meer algemene vakken, zoals Nederlands en moderne vreemde talen, rekenen-wiskunde en informatietechnologie, aardrijkskunde, economie, geschiedenis en maatschappijleer, waarvan verondersteld wordt dat ze die nodig zullen hebben als burgers in de 21e eeuw en als werkenden op een snel veranderende arbeidsmarkt. Het vmbo geeft jonge mensen meer ruimte en meer tijd om zich te ontwikkelen dan eerdere beroepsopleidingen na de lagere school.

In zoverre is het vmbo aangepast aan moderne verhoudingen, maar die aanpassingen gaan niet ver genoeg. De opzet van het voortgezet onderwijs heeft iets halfslachtigs. Vmbo-leerlingen krijgen weliswaar een bredere algemene ontwikkeling dan vroeger en ze gaan zich pas later specialiseren, maar de vroege selectie en de tweedeling blijven bestaan. Die halfslachtigheid wreekt zich in het curriculum en in de lessen (Van Daalen 2010). Die heeft ook tot gevolg dat aan het vmbo een beroepsgerichtheid blijft kleven, waardoor vastgeroeste opvattingen en sentimenten over het vmbo blijven bestaan. Mensen verzamelen dat soort ideeën in interacties met anderen en ze slaan die in hun geheugen op (Elias 2011 (1989,

1991)). Het zijn mentale erfenissen die van generatie op generatie worden doorgegeven, ook al zijn ze inmiddels door sociale veranderingen ingehaald. Ze vormen een van de belemmeringen voor radicale veranderingen in het onderwijs. De problemen zijn ingewikkeld en moeilijk op te lossen, en bovendien is dat omvattende en logge onderwijsapparaat zo complex dat het moeilijk in beweging is te krijgen. Dat is er niet beter op geworden sinds het vernietigende oordeel van de Commissie Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen onder leiding van Jeroen Dijsselbloem. Bij eerdere ingrepen in het onderwijs zouden politici zich volgens de commissie niets gelegen hebben laten liggen aan 'het veld'. PlatformOnderwijs 2032, onder leiding van Paul Schnabel, heeft daar lering uit getrokken. Voorafgaand aan het advies in 2016 kregen alle betrokken partijen de gelegenheid om uitvoerig mee te praten over verandering, en het enthousiasme van degenen die zich dagelijks in het onderwijs inzetten vormde het uitgangspunt van de discussies. Maar desondanks kwam er harde kritiek, zowel op de inhoud van het advies als op de werkwijze van het Platform. De wederwaardigheden van het Platform laten zien hoe moeilijk het is om het onderwijs te laten veranderen. Maar dat is geen reden om er niet over na te denken en ermee bezig te zijn. In de klas gebeurt dat natuurlijk dagelijks, maar op grotere schaal is het ook noodzakelijk. Veel van mijn eigen ideeën over een verbreding en verlenging van de onverdeelde basisschool herken ik in de voorstellen van anderen. Het zijn kleine stapjes in de richting van verandering.

Een verbreding van het curriculum van de basisschool zou de nadruk op cognitieve vermogens kleiner maken, een voortzetting van de basisschool zou kinderen niet alleen meer kansen geven, maar zou ook beter aansluiten bij de sociale verhoudingen van de 21e eeuw. De grote klassenverschillen uit de negentiende eeuw zijn kleiner geworden, de beroepsvariatie werd groter, en standsgebonden onderwijs is niet langer de norm. Een opleiding op het mbo bereidt kinderen voor op een bestaan in de hogere of lagere middenklassen, niet op een arbeidersbestaan. Wie mbo'ers tot de laagopgeleiden rekent, onderschat hun ontwikkeling. Dat geldt zeker voor leerlingen die het mbo op de hogere niveaus afronden. Die zijn begin twintig jaar oud, hebben zestien jaar voltijds onderwijs gevolgd en hebben zowel een beroepsspecialisatie als een tamelijk brede algemene ontwikkeling achter de rug. Hun maatschappelijke mogelijkheden, zeker op niveau 3 en 4 zijn gevarieerder en voor een groot deel beter dan de angstvisioenen die veel ouders hebben wanneer hun kind een verwijzing naar het vmbo krijgt.

Armer en rijker en tegelijkertijd gelijk: sociale gelaagdheid in de 21e eeuw

Nederland is een middenklasse-samenleving en ook wanneer mensen hun eigen maatschappelijke positie inschatten, blijken de meesten zichzelf ergens in het midden te plaatsen, zelfs als hun rijkdom of armoede dat niet rechtvaardigt (Engbersen, Snel, Kremer (red.) 2017: 55). Maar toch is het gebruikelijk om de wereld in 'hoog- en laagopgeleid' in te delen, waarbij de middelbaaropgeleiden vaak bij de 'laagopgeleiden' terecht komen. Het is een vereenvoudigde kijk op de sociale gelaagdheid, met wortels in het verleden. Over een groot deel van het midden wordt dan heengekeken, en de suggestie wordt gewekt dat alles wat over 'laagopgeleiden' wordt gezegd ook op middelbaaropgeleiden van toepassing zou zijn. Wanneer je de 40% mbo'ers en de 30% laagopgeleiden bij elkaar optelt komt het erop neer dat 70% van de Nederlandse bevolking als 'laag' wordt geclassificeerd. De samenleving zou uit 'hoog- en laagopgeleiden' bestaan, en daarbij hoort de verwachting dat het midden krimpt en dat het op den duur zal verdwijnen. Wat dan overblijft is een samenleving die uiteenvalt in twee groepen die in afzonderlijke werelden leven en die elkaar nauwelijks meer tegenkomen. In dit generaliserende maatschappijbeeld is geen plaats voor de variatie in mbo-opleidingen en de beroepen waarop ze voorbereiden. De verschillende mbo-niveau's geven mensen verschillende kansen, maar deze verschillen krijgen weinig aandacht.

Groter wordende ongelijkheid

In de jaren tachtig voltrok zich bijna ongemerkt een cruciale omslag. De inkomens- en vermogensverschillen gingen groeien, nadat ze decennialang kleiner waren geworden (zie voor Nederland: Wilterdink 2015). Zeker na de Tweede Wereldoorlog leek het vanzelfsprekend dat de samenleving zich steeds verder zou ontwikkelen in de richting van meer egalitaire verhoudingen. De welvaart nam exponentieel toe, de verzorgingsstaat werd royaal uitgebouwd, en er ontstonden brede en divers samengestelde middengroeperingen. Nederland en andere westerse verzorgingsstaten leken zich blijvend te bewegen in de richting van steeds meer gelijkheid, de economische en sociale afstand tussen mensen werd in die periode geleidelijk kleiner. Maar Thomas Piketty (2014, 2013) heeft laten zien dat die periode achteraf bekeken uitzonderlijk is geweest. De belofte van gelijkheid van na de Tweede Wereldoorlog zal niet worden vervuld, dat positieve toekomstvisioen is de laatste decennia uit

zicht geraakt. Er is sprake van een trendbreuk met een blijvend karakter: de maatschappelijke ongelijkheid blijft groeien, het gelijkheidsideaal is verder weg komen te liggen.

Die ontwikkelingen zijn verontrustend, maar een interpretatie is niet gemakkelijk. De maatschappelijke ongelijkheid van dit moment valt niet zonder meer samen met oude klassentegenstellingen en laat zich moeilijker begrijpen. De socioloog Nico Wilterdink schrijft daarover, dat de westerse wereld aan het begin van de 21e eeuw te typeren is als 'een democratische middenklassenmaatschappij waarin klassentegenstellingen en standonderscheidingen hebben plaatsgemaakt voor graduele, individuele en temporele verschillen in status en inkomen' (Wilterdink 2006: 7). Het gros van de Nederlandse bevolking behoort dan ook tot de middenklasse, die sterk is uitgedijd, die gevarieerder is geworden en die zich moeilijker laat afbakenen. Dat is precies het omgekeerde van wat Karl Marx verwachtte: de samenleving heeft zich niet in twee sociale klassen uitgekristalliseerd, en juist in het midden is in de loop van de twintigste eeuw een rijke schakering aan beroepen ontstaan. De arbeidsverdeling heeft zich in de twintigste eeuw verder ontwikkeld en de differentiatie in beroepsgroepen is er alleen maar groter op geworden.

Tegelijkertijd blijken de hiërarchische posities van mensen op de verschillende dimensies van klasse, macht en status niet meer steeds met elkaar te corresponderen. Ongelijkheid heeft grilliger gedaanten gekregen. Dat wordt zichtbaar in het meerdimensionale perspectief van de auteurs van *Vershil in Nederland* (Vrooman, Gijsberts, Boelhouwer 2014) Zij kijken naar ongelijkheid vanuit cultureel, economisch, sociaal en persoonlijk kapitaal. Juist in de middengroeperingen blijkt een groot deel van de Nederlandse bevolking op die verschillende dimensies van kapitaal verschillend te scoren. Wie weinig economisch kapitaal bezit, kan heel goed over een brede culturele ontwikkeling beschikken en er een groot sociaal netwerk opna houden. Wie er fysiek, mentaal en esthetisch goed voorstaat hoeft niet per se rijk te zijn. De onderzoekers concluderen dat alleen de onderste en de bovenste 15% op alle vier de dimensies een consistente positie inneemt: 'het precariaat' ofwel de onderklasse en 'de gevestigde bovenlaag'. De overige 70% van de bevolking scoort op die verschillende kapitaalsoorten minder consistent. *Vershil in Nederland* geeft een goed beeld van de onoverzichtelijkheid van sociale ongelijkheid in het Nederland van nu (Vrooman, Gijsberts, Boelhouwer 2014: 311-316).

Sociale klassen laten zich tegenwoordig niet goed afbakenen. Van een dichotome klassenstructuur is geen sprake en de scheidslijnen tussen sociale lagen zijn vloeiender

geworden. De grootste groep mensen bevindt zich ergens in het gelaagde midden, economische ongelijkheid zegt nog niet alles over andere soorten kapitaal, en verschillende dimensies van ongelijkheid kunnen zich ook nog eens in verschillende richtingen ontwikkelen (Wilterdink 2006: 21). Het levert grillige patronen op. De socioloog Giseline Kuipers zegt daarover: ‘De structuur van nationale samenlevingen was vroeger ongeveer een duidelijk afgebakend raster: gestratificeerd, met vrij scherpe buitengrenzen. Nu lijkt het eerder op een slordige stapel borden. De verticale verhoudingen zijn rommelig en de buitengrenzen poreus, en de relatie tussen de verschillende lagen is soms wankel’ (Kuipers 2010): 16.

‘Wie zijn superieur aan wie?’ Die heldere vraag van de socioloog Joop Goudsblom (1974: 125, 126) laat zich in de 21e-eeuwse verhoudingen minder gemakkelijk beantwoorden dan een eeuw geleden. Veel oude indelingen en oude denkwijzen zijn bij het interpreteren van die nieuwe gedaanten van ongelijkheid niet meer goed te gebruiken. Veel van die categorisering en dateren uit de tijd van de industrialisatie, toen de belangrijkste sociale scheidslijnen samenvielen met het onderscheid tussen de arbeidersklasse en de bourgeoisie. Maar hoe je de sociale stratificatie in Nederland in de 21e eeuw ook wilt typeren, de maatschappelijke kansen en posities van mensen, hun beroepen en financiële mogelijkheden, hun sociale kringen en levensstijlen, hun manieren van doen en hun emoties laten zich niet reduceren tot een tweedeling in hoog- en laagopgeleiden.

Omgaan met ongelijkheid in de 21e eeuw

De sociale ongelijkheidsverhoudingen zijn grilliger geworden, minder voorspelbaar, met meer contradicties en ambivalenties. Die grilligheid stelt niet alleen sociologen voor problemen. Iedereen heeft daarmee te maken. Het is moeilijker geworden om zich een beeld te vormen van de sociale gelaagdheid van tegenwoordig. In mijn onderzoek voor *Gewoon werk* sprak ik met iemand die een goedlopend beveiligingsbedrijf had. Hij had weinig idee van ‘hoog’ en ‘laag’ en hield er over de levens van andere mensen ongegronde fantasieën opna. Hij zag mensen die kantoorwerk verrichtten als een homogeen gezelschap, dat volkomen onterecht allerlei privileges zou hebben. Zo dacht hij dat alle kantoormensen een leaseauto zouden bezitten, dat niemand van hen vroeg hoefde op te staan of ’s avonds zou moeten werken – dingen die hijzelf tot zijn ergernis wel moest doen.

Onduidelijkheid in het denken over sociale klassen blijkt ook uit onderzoek van Gwen van Eijk (2011). Zij onderzocht hoe mensen anderen en zichzelf in de sociale hiërarchie plaatsen. Mensen blijken dat lastig te vinden. Zij zijn zich bewust van de verschillende dimensies op basis waarvan zij hiërarchische indelingen kunnen maken, en ze zien dat die niet altijd met elkaar stroken. Ook in het dagelijks leven is zichtbaar, dat mensen op verschillende dimensies een verschillende positie kunnen innemen. Een neerlandica die een eigen klussenbedrijf begint, een afgestudeerde jurist die voor de kraamzorg kiest; iemand met een brede culturele belangstelling en prachtig pianospel, die er financieel slecht voorstaat, een groot sporttalent met weinig scholing die gouden bergen verdient.

Mensen willen het liever niet over hiërarchische verschillen hebben. Ze vinden het ongemakkelijk, ze verdedigen en verontschuldigen zich. Ze worstelen met de morele kanten van hiërarchische onderscheidingen, en ze voeren waardigheid en gedrag als extra beoordelingscriteria in - 'Dus als ik die Wibi Soe... hoe heet-ie piano zie spelen dan denk ik, nou hij heeft hele lenige vingers, maar voor de rest levert-ie geen bijdrage. Wat ontwikkelt hij nou, wat doet-ie nou, behalve pianospelen, net als een voetballer die kunstjes doet en kan smilen' (Van Eijk 2011: 266; zie ook: De Regt, Weenink 2003:135-168).

Binnen het gedifferentieerde en geschakeerde midden is de sociale en culturele afstand tussen mensen kleiner geworden, en zijn de machts- en gezagsverhoudingen minder vanzelfsprekend. 'Hoge' en 'lage' cultuur laten zich minder gemakkelijk onderscheiden, 'hoog' is minder goed in staat om de toon aan te geven in smaak en levensstijl (Wilterdink 2006: 17, 18). De socioloog Randall Collins geeft mooie voorbeelden van statusonzekerheid en statusomkering. Collins beschrijft bijvoorbeeld een deftig restaurant in de Verenigde Staten, waar de obers zich tegenover hun klanten gedragen als gelijken, die gasten bij hen thuis hebben uitgenodigd. Ze onderbreken hun klanten om de specialiteiten van hun restaurant aan te prijzen, ze raden hun klanten aan wat ze het best kunnen kiezen. Zij, de obers, vragen de aandacht, hun deftige, welgestelde klanten gedragen zich als beleefd publiek. Dit soort gedrag ziet Collins als een voorbeeld van omgekeerd snobisme, als een vorm van anti-statusgedrag. Dat gedrag ziet hij ook bij beroemdheden, die zich met een bestudeerde nonchalance presenteren, enigszins zoals arbeiders en bedelaars. Macht en beroemdheid bieden hogergeplaatsten volgens Collins tegenwoordig geen bescherming meer. Eerder maken ze hen kwetsbaar. 'It is the voice of the underdog that carries moral authority' (Collins 2004: 259). In

de Verenigde Staten was dat adagium bijvoorbeeld goed waarneembaar in de verkiezingsstrijd van 2016. Mensen gedroegen zich daarin volgens het principe van de dominantie van de underdog. Machtigen konden geen privileges aan hun machtspositie ontleen. En anders dan je misschien zou verwachten blijft dat principe van kracht wanneer de inkomensverschillen in westerse samenlevingen groeien terwijl de statusongelijkheid daarmee geen gelijke tred houdt. In die verhoudingen neemt het vermogen van materieel geprivilegieerden om respect van de materieel gedepriveerden af te dwingen niet evenredig toe. Wilterdink vermoedt dat dit samenhangt met het hoge algehele welvaartspeil (Wilterdink 2006: 22).

Ook Joost de Vries constateert dat de democratisering de culturele ivoren toren omver heeft gehaald. Gelijkheid is de norm geworden, zo schrijft De Vries in *Echte pretentie. Waarom het zo irritant is en waarom we niet zonder kunnen* (2019). Wie zich daar niet aan houdt en zich toch wil onderscheiden is arrogant en heeft capsones. Moeilijke woorden, *namedropping*, een titel, diepgang, expertise in het algemeen – het zijn allemaal uitingen van pretentie. Culturele ontwikkeling is niet meer iets om je op voor te laten staan, en wie over weinig cultureel kapitaal beschikt hoeft zich daar tegenwoordig niet voor te schamen. Vanuit deze anti-pretentie bekeken, is populariteit de maat aller dingen. De Vries breekt een lans voor pretentie, die hij ziet als de aspiratie om van jezelf meer te maken dan je bent, als een honger om serieuzer te zijn en betekenis toe te voegen.

De woorden van De Vries zijn herkenbaar, maar in het onderwijs gaan ze niet goed op. In een wereld waarin gelijkheid de norm is geworden, vormt het onderwijs een dissonant. Daar bestaat een ambivalentie over intellectueel presteren. Veel nerds lukt het niet om met studieus gedrag en goede cijfers tegenover klasgenoten eer in te leggen, maar de culturele toren van het gymnasium is zeker niet omver gehaald. Opwaartse aspiraties zijn herkenbaar in de toename van het aantal leerlingen dat een hogere leerweg of een hogere opleiding gaat volgen, en dat verschijnsel doet zich over de hele linie voor, van het (v)mbo tot het hoger onderwijs. In het onderwijs staat de oude hiërarchie van hoofd en hand recht overeind, en daarin verschilt deze van de rangorde in smaken en stijlen. Mensen met een lagere positie hebben tegenwoordig minder ambitie om zich in hun culturele smaak te richten op de standaarden van hogergeplaatsten (Kuipers 2010), maar een gang naar het gymnasium is eerder meer dan minder nastrevenswaardig geworden. En haaks daarop staan de gevoelens van schaamte en pijnlijkheid over ongelijkheid in het onderwijs. Die zijn teweeggebracht door

de democratisering van de samenleving en die komen onder andere tot uitdrukking in het afwijzen van de term laagopgeleid.

De sociale nabijheid tussen mensen is groter geworden, maar de overgebleven verschillen gaan nu zwaarder tellen. Kleine sociale, culturele, morele, mentale en cognitieve verschillen tussen groepen die veel met elkaar gemeen hebben en die elkaar na staan worden aangescherpt (Vgl. Blok 1997: 159-187: 164, 177). Dat narcisme van de kleine verschillen kan tot uitdrukking komen in pogingen om zich te onderscheiden. Door het imiteren van mensen met hogere opleidingen, maar ook door het scherper trekken van scheidslijnen naar beneden toe, onder andere door stigmatisering van mensen met minder scholing.

De interactie-orde van de 21e eeuw

De grillige ongelijkheidsverhoudingen van de 21e eeuw vertalen zich ook in gedrag in *face-to-face* ontmoetingen. In de alledaagse omgang met elkaar krijgt de meerduidigheid van hedendaagse klasse-, status- en machtsverhoudingen een gezicht (Van Daalen 2011). Tussen posities en omgangsvormen, tussen sociale structuren en interacties bestaat overigens een spanning, zoals de socioloog Erving Goffman in zijn werk laat zien. De veel gebruikte statistische macro-hiërarchieën van beroep, inkomen en politieke macht, en de micro-hiërarchieën in contacten tussen mensen die met elkaar in één ruimte verkeren en die met elkaar interacteren lopen ten dele wel, ten dele niet aan elkaar parallel. Interacties zijn niet te herleiden tot sociale structuren, noch tot kenmerken van individuen zoals leeftijd, sociale klasse, gender (Goffman 1983).

De afstand tussen die twee hiërarchieën is de afgelopen decennia groter geworden. Mensen leven in veel verschillende netwerken, die elkaar ten dele overlappen en ten dele van elkaar gescheiden zijn. Binnen een bepaald netwerk kunnen ze een reputatie opbouwen, maar daarmee is nog niet gezegd dat ze die reputatie kunnen meenemen naar andere netwerken waarin ze zich ook bewegen. Vaak zijn hun naam en faam niet aan hun kleding en uiterlijk af te lezen en geeft hun gedrag evenmin aanknopingspunten om hen sociaal te kunnen plaatsen. Een professionele reputatie kan iemand in contacten met collega's macht en aanzien geven, maar in de supermarkt of bij de Burgerlijke Stand hoeft dat geen prestige op te leveren. Bij het

inschatten van hun eigen positie en die van anderen weten mensen minder goed wat ze van elkaar kunnen verwachten, en in hun onderlinge omgang kunnen zich statusfricties voordoen.

Een eigentijds voorbeeld van zulke fricties kwam ik tegen in mijn onderzoek naar de contacten tussen de medewerkers van de ICT-service-desk en hun cliënten, in het Academisch Medisch Centrum in Amsterdam. De expertise van de ICT'ers correspondeerde niet altijd met hun plaats in de hiërarchie in het ziekenhuis. Zij waren uiterst bedreven in alles wat met computers en automatisering had te maken, en ze hadden contact met een bont gezelschap uit alle lagen van het ziekenhuis, van de chirurg tot de portier, van de student tot de beveiliging. Qua opleiding, inkomen, hiërarchische positie in het ziekenhuis ging het om hoger- en lagergeplaatsten. De ICT'ers moesten mensen te woord staan die weinig of geen idee van digitale apparaten hadden en mensen die zichzelf tot experts op dat gebied hadden ontwikkeld. Ze moesten niet alleen goed op de hoogte zijn van alle technische kwesties die hun gevraagd werden, ze moesten ook in staat zijn om goed te luisteren en ze moesten in hun antwoorden en instructies rekening houden met het digitaliserings-niveau van hun klanten. Ze moesten omgangsvormen uitvinden die het verschil in deskundigheid overbrugden, met hogergeplaatsten die op computergebied soms minder soms meer wisten dan zij, met anderen die geen idee van moderne technologie hadden. Ze bezaten een expertise die hun ter plekke machtig maakte, ook al was hun positie binnen het AMC relatief laag. Ze beschikten over een uitgebreid beheersingsrepertoire, technologisch, communicatief, sociaal, emotioneel (Elias 1971: 176, 177), dat prototypisch is voor geïnfomaliseerd gedrag.

Door hun inlevende gedrag waren de ICT'ers in staat om de gesprekken met hun klanten soepel te laten verlopen. Maar de groter wordende sociale nabijheid en de onduidelijke ongelijkheidsverhoudingen stelden hoge eisen aan hun sociale en emotionele vermogens. Bij de gratie daarvan konden ze fricties voorkomen. Die fricties zijn geen nieuw verschijnsel, maar de frequentie van die spanningen is waarschijnlijk wel toegenomen, parallel aan het groter worden van de statusonzekerheid. Een voorbeeld uit het begin van de twintigste eeuw zijn de ongewenste ontmoetingen in de Amsterdamse tram, een van de weinige plaatsen waar arbeiders en burgers elkaar destijds in één publieke ruimte troffen. Passagiers en conducteurs waren niet aan deze nieuwe ontmoetingen gewend en vaak slaagden ze er niet in om hun eigen status daar waar te maken. Ze raakten betrokken bij statusconflicten en ze richtten zich tot de Gemeente Amsterdam met een verzoek om steun.

Op deze manier probeerden ze hun gezichtsverlies te herstellen (Van Daalen 1987). Eigentijdse versies van dergelijke ongewenste ontmoetingen kom je tegenwoordig bijvoorbeeld tegen in publieke instellingen zoals ziekenhuizen of bij benzinepompen. Of op het internet waar Jan en alleman in eigen hoekjes rondstruint, zonder bekend te hoeven maken wie hij of zij is.

De toenemende differentiatie van de netwerken waarin mensen zich bewegen heeft hun individuele speelruimte groter gemaakt, waardoor ze losser komen te staan van hun sociale positie. Zulke ontwikkelingen in de richting van individualisering bevorderen een informalisering van gedrag (Wouters 2008). Ze geven mensen de mogelijkheid om zich minder stijf en strikt te gedragen, met minder vaste regels terwijl de eisen aan hun zelfregulering tegelijkertijd hoger zijn geworden. Die tendens in de richting van informalisering wordt versterkt door de hybridisering van klassenverhoudingen en door de anonieme speelruimte van de sociale media en het internet. Informele omgangsvormen zijn de standaard in de onpersoonlijke verhoudingen die daar gelden: 'Hoi Rineke, er staan nog vijf titels op je te wachten.' De ervaringen die mensen met ongelijkheid hebben zijn door deze veranderingen anders geworden dan een eeuw of zelfs een halve eeuw geleden, terwijl de sociale en emotionele eisen die aan hen gesteld worden hoger zijn.

Het voorbeeld van de ICT-service-desk illustreert hoezeer gedrag situatiegebonden is. De gedragingen van de ICT'ers waren niet te reduceren tot hun positie in het ziekenhuis. Dat merkte ik ook in andere werksituaties. Zoals bij de fietsenmakers van VanMoof die een egalitair ethos uitdroegen. Ook al functioneerden ze niet op hetzelfde niveau als hun bazen, zij gedroegen zich tegenover hen niet onderdanig. Hun gedrag had een informeel karakter, zowel binnen het bedrijf als in de contacten met mij. Ze beschouwden zichzelf als belangrijke werknemers, als mensen wier stem ertoe deed. En hetzelfde gold voor de werknemers van Bruns, die zelfstandig opereerden en gelijkwaardig omgingen met collega's die op een ander niveau in het bedrijf functioneerden. Of voor de verkeersregelaars of de straatcoaches, beroepsbeoefenaars die meer of minder autonoom opereren, die een lage positie in de maatschappelijke rangorde innemen maar die toch op een informele manier gezag – proberen – uit te dragen..

Mijn onderzoek laat zien dat de omgangsvormen tussen mensen een egalitair karakter blijven behouden, ook wanneer de maatschappelijke ongelijkheid groter wordt. In de

verhoudingen van nu is de tijd van buigen en knielen voorbij. Ook in andere landen en werelddelen is dat het geval, zoals je in Ignatieffs *The Ordinary Virtues* (2017) kunt lezen. Mensen uit alle windstreken vinden dat ze er mogen zijn en dat ze zich mogen laten horen, ongeacht hun afkomst, sociale klasse of expertise. Zelfs in de hedendaagse mondiale kapitalistische verhoudingen met hun rauwe 19e-eeuwse trekken is dat het geval. Ignatieff probeert in verschillende werelddelen 'ethiek in actie' te betrappen. Zijn conclusies vertonen een gelijkenis met die van Erving Goffman: abstracte idealen en principes kunnen pas in de praktijk betekenis krijgen, in lokale verhoudingen en gedrag. Daar praktiseren mensen gewone deugden, zoals eerlijkheid, voorkomendheid of betrouwbaarheid. Daar, in hun onderlinge omgang, is een *moral operating system* werkzaam. Conditie zoals een verstandig beheer van economie, van nationale en internationale politieke betrekkingen, een onafhankelijke rechtspraak en een integer politie-apparaat vormen de bestaanscondities voor zo een moreel systeem. En krimpende netwerken, een versmalling van identificaties en een afnemend vertrouwen in publieke instellingen kunnen zulke systemen ontwrichten, ontwikkelingen die zich op dit moment in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk voordoen. Politieke structuren en de interactie-orde beïnvloeden elkaar wederzijds (Goffman 1983).

Het zijn slechte tijden voor het cultiveren van omgangsvormen en voor het floreren van 'gewone deugzaamheid'. Maar op dit moment is in Nederland nog steeds een egalitaire moraal van kracht, en vanuit deze moraal bekeken vormt het Nederlandse klassengebonden onderwijs een pijnlijke dissonant. Pijnlijk vanwege de vroege selectie op cognitieve vermogens en de onverbloemd negatieve houding tegenover kinderen met lage cijfers, en vanwege de onderschatting van de kennis en vaardigheden die mbo-leerlingen zich tijdens de lange leerplicht eigenmaken.

Over de kleine verschillen in het grote midden

Bijna driekwart van de jonge mensen in Nederland volgt na de leerplicht nog de een of andere opleiding. Twee jaar, drie jaar, vier jaar, vijf jaar of nog langer, en dat terwijl de leerplicht inmiddels tot achttien jaar is uitgebreid. Kinderen die een eeuw geleden na de basisschool de fabriek in moesten of in een dienstje gingen zouden er jaloers op zijn. Het gemiddelde ontwikkelingspeil van de Nederlandse bevolking, cognitief, sociaal, emotioneel, is gestaag gestegen, en parallel daaraan heeft zich in het aanbod van opleidingen een differentiatie in niveau en specialisatie voorgedaan. Jongeren kunnen kiezen uit een breed palet, ze kunnen zich ontwikkelen in verschillende richtingen, ze kunnen zich voorbereiden op uiteenlopende loopbanen, in het mbo, het hbo of op de universiteit. Die beroepen staan voor verschillende specialisaties en niveaus, en die verschillen zijn veelal gradueel.

De ontwikkeling van het onderwijs is een succesverhaal. Onderwijs heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de vermindering van de sociale ongelijkheid. Veel arbeiderskinderen hebben zich door scholing kunnen emanciperen, de samenleving is erdoor gedemocratiseerd, omgangsvormen zijn informeler geworden en een egalitair ethos is tegenwoordig dominant. Maar deze ontwikkelingen hebben ook een achterkant. De verlenging van de leerplicht en de uitbreiding van het aantal jaren dat jongeren een opleiding volgen hebben geleid tot een inflatie van de waardering van onderwijsprestaties, van onderwijstypen en diploma's. Opleidingen die eerder een voorrecht waren, zijn nu het minimale niveau dat kinderen moeten behalen. Ook de inspanningen van mbo'ers die na de leerplicht hebben doorgeleerd vinden weinig erkenning, zoals hun categorisering als 'laagopgeleid' laat zien. De lengte van hun scholing en de veelzijdigheid van hun takenpakketten worden niet op waarde geschat, en hun werk behoudt het stempel van 'handmatig' en 'praktisch', met het daarbij behorende lage prestige en lage zelfbeeld.

Waardering is de kern waar het steeds om draait. Dat zag je bij de triomfantelijke bekendmaking van de Cito-scores, bij de verontwaardiging van Twan Huys, bij het labelen van mbo'ers als laagopgeleid en als verliezers van de modernisering, en bij het denken in termen van hoog- en laagopgeleiden met verwaarlozing van het midden. Al deze verschijnselen verwijzen naar slagen en falen, trots en teleurstelling, eer en rancune. Bij de bekendmaking van de Cito-scores gaat het over het negeren van de pijnlijke kanten van verschillen in schoolprestaties en de daaruit resulterende selectie. Bij Twan Huys gaat het over het

onvoorwaardelijk geloven in meritocratie als ideaal, zonder na te denken over de werking, de mogelijkheden en de wenselijkheid daarvan. Bij het classificeren van middelbaaropgeleiden als laagopgeleid is sprake van een miskening van hun ontwikkeling, hun vermogens, beroepskwalificaties en maatschappelijke positie. En in het verlengde van die miskening ligt het ongemak met het brede maatschappelijke midden, een ongerijmdheid in een middenklasse-samenleving waarin het merendeel van de bevolking tot de middengroeperingen behoort en zichzelf tot het midden rekent.

Op het toneel waarop dit alles zich afspeelt is de afstand tussen hoog en laag groter geworden, maar blijft het merendeel van de mensen zich ergens in een middenpositie te bevinden, met de egalitaire verhoudingen en omgangsvormen die daarvoor kenmerkend zijn. Het gelijkheidsethos dat daar is aan te treffen vloekt met het onverbloemd neerbuigende gedrag tegenover het (v)mbo en de mbo-beroepen. Die negatieve houding past niet goed in een samenleving waarin gelijkheid in omgangsvormen de norm is geworden en het ongepast is om superioriteitsgevoelens openlijk uit te dragen.

Ongegeneerd neerkijken op het (v)mbo past echter wél goed bij de hiërarchische inrichting van het onderwijs en bij de selectiefunctie daarvan. Die staan op gespannen voet met egalitaire waarden. Het is een van de taken van docenten om onderscheid tussen leerlingen te maken en te laten blijken. Van jongs af aan beoordelen kinderen zichzelf en elkaar in de klas, en daarbij hanteren ze de cognitieve criteria die daar gangbaar zijn. School is per definitie niet egalitair, kinderen laten zien wat ze kunnen en leerkrachten zijn uit op het ‘determineren’ van onderlinge verschillen. Dat proberen ze zo te doen dat ze de cognitieve potentie van kinderen los van hun sociale herkomst kunnen inschatten. Scholen streven ernaar om kinderen uit alle lagen van de samenleving ‘gelijke kansen’ te bieden. Zo is het vmbo niet langer dé school voor arbeiderskinderen, maar voor kinderen die een score van 536 of minder op de Cito-toets halen. Het is met andere woorden voor kinderen die volgens de Cito-toets niet zouden beschikken over de cognitieve kwaliteiten die nodig zouden zijn om het vwo te volgen. Elders in dit boek heb ik laten zien dat op deze laatste bewering veel is af te dingen, maar dit is hoe er tegenaan wordt gekeken en waarnaar gehandeld wordt.

Voordat scholen een selectiefunctie hadden gekregen, bereidde het onderwijs kinderen voor op de maatschappelijke positie van hun ouders. Kinderen uit de arbeidersklasse gingen na de lagere school geld verdienen, en wanneer ze het zich financieel konden permitteren gingen ze naar het lager beroepsonderwijs. Hun talenten deden daarbij niet ter zake.

Historisch gezien liggen daar belangrijke sleutels om de houding tegenover het (v)mbo, de mbo-beroepen en het midden te begrijpen. Arbeiderskinderen, lage schoolprestaties, weinig maatschappelijke kansen – oude en nieuwe associaties worden aan elkaar gekoppeld en zo kom je bij een opleiding uit, waar velen hun kinderen liever niet naartoe zien gaan. Dat het vmbo in de 21e eeuw slechts een eerste, basale stap is op weg naar een reeks van gevarieerde beroepsspecialisaties dringt onvoldoende door.

Gebroken beloften

In 'Het nationaal-socialisme als rancuneleer' (2019, 1937) brengt Menno ter Braak gevoelens van rancune in verband met het christelijke streven naar gelijkheid als een rechtvaardig ideaal. Christenen kunnen zich erbij neerleggen dat deze gelijkheidsbelofte in de praktijk niet te verwezenlijken is, omdat ze de inlossing daarvan tot in het hiernamaals kunnen uitstellen. Maar mensen die niet in een god geloven hebben dat vooruitzicht niet. Zij zijn minder geneigd om het te accepteren wanneer de gelijkheidsbelofte niet wordt ingelost en daarin ziet Ter Braak een belangrijke bron van ressentiment. In democratische stelsels heeft de 'onttovering van het christendom' het streven naar gelijkheid volgens hem tot een politiek probleem gemaakt. Democratieën zouden ressentimentsgevoelens als een mensenrecht aanmoedigen. Ter Braaks woorden van driekwart eeuw geleden komen lezers van de 21e eeuw bekend voor. Ook nu zijn gevoelens van wrok verbonden met beschaamde verwachtingen, en met de steeds aanwezige spanning tussen beloofde gelijkheid en feitelijke ongelijkheid.

Ter Braaks ideeën over het ontstaan van ressentimentsgevoelens in democratieën zijn ook toepasbaar op de ideologie van de 'gelijke kansen in het onderwijs'. Die zou je ook als rancuneleer kunnen bekijken. 'Gelijke kansen in het onderwijs' houdt in dat kinderen ongeacht hun sociale herkomst hun cognitieve talenten op school kunnen waarmaken, maar die belofte wordt voor velen niet vervuld. En gelijkheid ligt al helemaal niet in het verschiep, omdat mensen nu eenmaal van elkaar verschillen – biologisch, sociaal en cultureel.

'Gelijke kansen' klinkt als een ideaal waar niemand tegen kan zijn, maar als je beter kijkt blijkt het in de praktijk niet onverdeeld positief uit te pakken. Het meritocratische gelijke-kansenbeleid concentreert zich op het bevorderen van succes van kinderen die zich als slim hebben ontpopt, met verwaarlozing van de anderen. Het beleid heeft emancipatorische effecten voor een select gezelschap, maar de kansen van grofweg de helft van de twaalfjarige vmbo-leerlingen krijgen te weinig aandacht. De invoering van het vmbo was bedoeld om

daarin verandering aan te brengen en de positie van het vmbo in het stelsel van voortgezet onderwijs aan te passen aan de verhoudingen van de 21e eeuw. Maar deze veranderingen gaan niet ver genoeg om soelaas te bieden. Nog steeds is er een tweedeling tussen beroepsgericht en algemeen vormend onderwijs, terwijl de meritocratische pretentie van het onderwijs slechts ten dele wordt waargemaakt. In de schoolprestaties van kinderen blijven natuur en cultuur op een complexe en moeilijk te beïnvloeden manier op elkaar inwerken.

Meritocratisch beleid waarop veel is af te dingen, de suggestie van toekomstige maatschappelijke gelijkheid terwijl de ongelijkheid alleen van karakter verandert, een verhevigde concurrentie in het onderwijs naarmate meer leerlingen langer naar school gaan, en in het geval van mbo'ers een gebrek aan erkenning van hun lange schoolgang – dat zijn enkele ingrediënten voor gevoelens van ressentiment en van tekort schieten. Bij ouders die voor hun kinderen het beste voor hebben, bij kinderen die op school hun best doen en die falen als eigen schuld zien, bij leerkrachten die niet aan de verwachtingen kunnen voldoen. En deze gevoelens worden nog aangewakkerd door onzekerheid in gezinnen en op het werk, en door bezuinigingen in de verzorgingsstaat. Burgers uit de middenklasse zijn hun gemoedsrust kwijt (Kremer, Das, Schrijvers 2017).

Erkenningsmanoeuvres

Mensen willen door anderen gezien worden. Ze hebben een fundamentele behoefte aan erkenning, en respect van anderen vormt een belangrijk ingrediënt van hun eigenwaarde. Hun gevoelens van trots en schaamte, hun eer en status, verwachtingen en moraal zijn gebonden aan de relaties met anderen, met wie ze zich vereenzelvigen of met wie ze juist niets te maken willen hebben. In hun gedrag geven ze vorm aan hun identiteit, en daarbij zijn statusstreven en distinctiedrift belangrijke drijfveren. Ze imiteren anderen bij wie ze graag willen horen, ze zetten zich af tegen weer anderen boven wie ze zich verheven voelen. In de kennissamenlevingen van nu ontlenen mensen hun identiteit niet alleen aan aangeboren kenmerken zoals etniciteit of gender, maar ook aan de opleidingen die ze hebben gevolgd en de diploma's die ze hebben behaald. Die zelf verworven identiteit wint aan belang wanneer diploma's als entreebewijzen voor de arbeidsmarkt fungeren. Dan ben je niet langer wie je ouders waren maar wat je papiertje waard is.

Ik heb laten zien dat de opleidingen en de beroepen in het midden stelselmatig worden onderschat, maar dat er de afgelopen tijd steeds meer initiatieven worden genomen om daarin

verandering te brengen. Een lastige opgave, in een samenleving waarin de gelijke-kansen-ideologie zo sterk en zo lang al de boventoon voert en de emancipatie van de arbeidersklasse gelijk kwam te staan aan individuele sociale stijging via het hoger onderwijs. Een aantal pogingen om het voorbereidende en middelbare beroepsonderwijs in een gunstiger daglicht te stellen zijn daardoor bijvoorbeeld mislukt. Zoals het onderbrengen van de mavo als ‘theoretische leerweg’ in het vmbo, met de bedoeling daardoor de status van het vmbo te verhogen. Ouders zagen die verandering echter niet als een statusverhoging voor het vmbo maar als een statusdaling van de mavo. Ze wilden dat hun kinderen naar mavo’s gingen die losstonden van het vmbo. Andere pogingen tot imagoverbetering van het (v)mbo, zoals campagnes die inspeelden op tekorten op de arbeidsmarkt en op het nut van de middelbaaropgeleide beroepen, hebben evenmin veel positieve invloed gehad.

Maar de initiatieven van de laatste tijd hebben een andere melodie. Bij het verdedigen van middelbaaropgeleiden is het grondthema niet langer ‘de kurk waarop we drijven’, niet ‘waar zouden we zijn zonder vakmensen?’. In plaats daarvan spelen gevoelens van schaamte en pijnlijkheid steeds vaker een rol. Ging het in eerdere campagnes om klassenstrijd en om de emancipatie van arbeiderskinderen, om overwegingen van rechtvaardigheid en om praktische kwesties als arbeidstekorten, tegenwoordig worden zulke ideeën enigszins overstemd door gevoelens van pijnlijkheid die samenhangen met het kleiner worden van de sociale afstand tussen middelbaar- en hoogopgeleiden. Voorbeelden daarvan zijn de voorstellen om niet van ‘laagopgeleid’ maar van ‘praktisch opgeleid’ te spreken, of om mbo’ers de status van ‘student’ te geven. En deze pleidooien voor meer waardering van het (v)mbo worden soms gecombineerd met adviezen over veranderingen in organisatie en inhoud van het onderwijs, die erop gericht zijn om de afstand tussen algemeen vormend en beroepsonderwijs nog verder te verminderen. Zoals de SER deed in het voorstel tot verbreding van het curriculum van het basisonderwijs en van de smalle cognitief georiënteerde waarderingsschalen die in het onderwijs traditioneel en zelfs wereldwijd van kracht zijn.

Zulke erkenningsmanoeuvres worden steeds luider gehoord en ze krijgen ook politieke bijval. Ze doen denken aan de morele revoluties die Kwame Anthony Appiah behandelt in *The Honor Code. How Moral Revolutions Happen* (2010). De revoluties die hij in dat boek analyseert – de verdwijning van het duel in het Verenigd Koninkrijk, het loslaten van de Chinese traditie om de voeten van kleine meisjes in te binden, de afschaffing van de slavernij – vormen steeds de laatste ronde in langetermijn verschuivingen in machtsverhoudingen, die

zich eerst ongemerkt voltrekken en die wanneer ze eenmaal een feit zijn bestaande gedragingen, gevoelens en moraal op losse schroeven zetten. Deze machtsverschuivingen doen oude scheidslijnen tussen sociale groepen vervagen, waardoor de netwerken en identificaties van mensen veranderen en verbreden. Gedragingen en moraal die eerder normaal werden gevonden worden nu als achterhaald beschouwd, als niet langer passend bij de nieuwe status quo. Zo laat Appiah zien dat het duel in het Verenigd Koninkrijk niet langer werd geaccepteerd toen de sociale afstand tussen adel, kooplieden en arbeiders kleiner werd. Toen deze bevolkingsgroepen zich allen als burgers van het Verenigd Koninkrijk gingen zien, gingen ze zich met elkaar identificeren. Ze werden onderdeel van een zelfde *honor world* en in hun gedragingen, gevoelens en moraal gingen ze meer op elkaar lijken. Duels waren niet langer een privilege van de adel en een erekwestie van gentlemen. De barbier en de slager gingen zelf ook duelleren en dat had tot gevolg dat mensen van stand het duel als iets 'laags' en achterlijks gingen zien. Zij distantieerden zich ervan en gingen zich ervoor schamen.

Het is kenmerkend voor morele revoluties, dat machtsverschuivingen, veranderingen in identificatie, in morele sentimenten en gedrag in elkaars verlengde lagen. Gebruiken en houdingen die decennialang geen vragen hadden opgeroepen werden op een gegeven moment oneervol, en later zelfs ondenkbaar. Zou je kunnen zeggen dat in de waardering van onderwijs en werk in Nederland een morele revolutie op handen is? Wijzen de toenemende pogingen om het mbo en 'de ambachtseconomie' meer erkenning te geven in die richting? Zouden dat de eerste zichtbare tekenen zijn van machtsverschuivingen die zich al eerder en vrijwel ongemerkt hebben voltrokken?

De democratisering van het onderwijs, de toename van de onderwijsparticipatie, de verlenging van de leerplicht hebben het volgen van langdurig onderwijs aan status doen inboeten. Uiteenlopende onderwijstypen groeien naar elkaar toe en dat heeft gevolgen voor de identificaties en de gedragingen van mensen. Het hoger onderwijs is niet langer de allerhoogste top voor een klein gezelschap geprivilegieerden. De leerplicht schrijft jongeren tegenwoordig een langdurige scholing voor en 30% van de beroepsbevolking heeft de een of andere vorm van hoger onderwijs gevolgd. Twintig jaar scholing is niet meer iets bijzonders voor een kleine elite, maar een noodzakelijke conditie om volwaardig aan het maatschappelijke leven deel te kunnen nemen.

Tussen academische opleidingen onderling, tussen academische opleidingen en hogerberoepsopleidingen, tussen hogerberoepsopleidingen, tussen hogere en middelbare

beroepsopleidingen bestaan verschillen in niveau, maar anders dan vroeger zijn het graduele verschillen, geen werelden van verschil. De grotere toegankelijkheid van het onderwijs leidt tot een statuscompetitie tussen de instellingen die dit onderwijs aanbieden. Deze proberen zich van elkaar te onderscheiden, bijvoorbeeld door zich met weidse, liefst Engelse benamingen te tooien, zoals University College Roosevelt of Erasmus University College; of door 'te excelleren' en *honor courses* te geven. En parallel daaraan wordt de statuscompetitie onder individuen groter. Het merendeel van het gezelschap dat een opleiding heeft gevolgd aan het mbo, het hbo of aan de universiteit neemt een maatschappelijke middenpositie in. Naarmate ze in gedrag, gevoel en moraal meer op elkaar gaan lijken, gaat het narcisme van de kleine verschillen een grotere rol spelen. Statusstreven en distinctiedrift gaan daarmee gelijk op.

De verschillende erkenningsmanoeuvres die zich op het ogenblik in de beroepsfeer en het onderwijs afspelen kunnen beschouwd worden als een uitdrukking van het vervagen en grilliger worden van klassenonderscheidingen. De verbreding en differentiatie in het midden gaat samen met discrepanties tussen macht, status en rijkdom. Die ontwikkelingen maken de sociale gelaagdheid minder eenduidig en ze wringen op dit moment met de vormgeving van het voortgezet onderwijs en de beoordeling van de beroepen op middelbaar niveau. De roep om erkenning van het mbo en mbo'ers is dan ook te interpreteren als een inhaalslag. Het zijn pogingen om hedendaagse onderwijsinstellingen en de ideeën en gevoelens daarover beter af te stemmen op de complexe hiërarchische verhoudingen en de gevarieerde beroependifferentiatie van tegenwoordig.

De vermolmde hiërarchische tweedelingen in het Nederlandse onderwijsstelsel - hoofd en hand, theorie en praktijk, algemeen vormend en beroeps, vmbo en vwo, mbo en hoger onderwijs - vinden hun oorsprong in een maatschappij met twee duidelijk tegenover elkaar staande sociale klassen, waarvan de ene met handarbeid werd geassocieerd, de andere met hoofdarbeid. Maar met deze tweedelingen kom je niet langer uit wanneer je leerlingen wilt voorbereiden op een keuze uit het rijkgeschakeerde beroepsleven van dit moment. Die categorisering en de bijbehorende onderwijsinstellingen geven onvoldoende ruimte om bij het ontwikkelen van jonge mensen talenten met elkaar te combineren; om ze voor te bereiden op de veelzijdige werkzaamheden van ambachtslieden-nieuwe-stijl.

Die tweedeling moet daarom worden afgeschud en afgezworen, in het curriculum van het basisonderwijs, maar ook in de scholing aan twaalfjarigen en ouder die hun een optimale

verscheidenheid aan ontwikkelingsmogelijkheden zou moeten bieden. Zo een ingreep zou neerkomen op een verlenging van de basisschool, waarvan het curriculum in hogere klassen steeds meer zou kunnen uitwaaiëren. Het zou uitstel van selectie betekenen, en leerlingen zouden een langere periode krijgen om zich in alle breedte te ontwikkelen en zo te ontdekken waar hun belangstelling en talenten liggen. Een positief neveneffect zou zijn dat kinderen elkaar ook na de basisschool blijven ontmoeten.

En het zou daarbij niet moeten blijven. De tweedeling zou over de hele linie van het onderwijs, van laag tot hoog, van de basisschool tot in het hoger onderwijs, moeten worden opgeheven.

Een morele revolutie buiten de politiek

Dit is een tijd waarin populistische bewegingen het goed doen, en in sommige landen gaan ze gepaard met grote morele veranderingen. Veel van die populistische revoluties maken de scheidslijnen tussen bevolkingsgroepen scherper. Het volk wordt tegenover de elite gesteld, de echte werkers tegenover de praters met twee linkerhanden. Deze politiek van fragmentatie en uitsluiting verkleint de kringen waarbinnen mensen zich solidair met elkaar voelen en zich met elkaar vereenzelvigen.

Daarin ligt een groot verschil met de initiatieven die meer waardering voor het vmbo en meer erkenning van mbo'ers tot inzet hebben, want die zijn juist op integratie gericht. En er is nog een belangrijk verschil: de roep om waardering heeft weliswaar een politieke strekking, maar deze voltrekt zich voornamelijk buiten het domein van de politiek. De tekenen die ik als voorbodes van een mogelijke waarderingsrevolutie heb geïnterpreteerd vormen een heterogene collectie. Het zijn initiatieven die los van elkaar staan, maar die van buitenaf bekeken wel met elkaar verband houden. Ze komen voort uit dezelfde machtsverschuivingen en uit het gevoel dat er iets moet worden rechtgezet. Ze komen van links en rechts, van individuele gemeenteraadsleden en van instellingen, van 'bekende Nederlanders' en van belangenbehartigende organisaties, ieder met een eigen achterban. Ze hebben verschillende invalshoeken en perspectieven. Sommige van de voorstellen zijn gericht op veranderingen in het onderwijs, andere op de wereld van werk en beroep of op combinaties daarvan. De morele pleitbezorgers doen geen pogingen om hun verbrokkelde voorstellen in een onderling verband te plaatsen. Er is geen politieke partij waarbij het voor de hand zou liggen om deze kwesties onder te brengen, en de pleitbezorgers doen daar ook geen moeite voor.

Dat is niet zo verwonderlijk in een politiek landschap waarin de grillige ongelijkheid zich vertaalt in een individualisering van politiek gedrag. Caroline de Gruyter schreef daarover een mooie column in de *NRC* (15 december 2018). Zij spreekt van ‘De verdamping van de sociale klassen’ en de vervaging van klassenonderscheidingen. Vroeger vormden arbeiders, boeren, ondernemers afgebakende groepen, die zich in eigen partijen en bonden hadden georganiseerd, zo schrijft ze. ‘Onrecht werd collectief geleden. Het raakte jou omdat je tot een sociale klasse behoorde.’ Nu hebben klachten een individueel karakter. Iedereen heeft een bundel persoonlijke onvrede, maar die bundels zien er per persoon anders uit. De parlementaire democratie kan zulke individuele klachten moeilijk ondervangen, de organisatie ontbreekt ervoor, en de grieven komen vaak niet op de politieke agenda terecht. De Gruyters analyse is van toepassing op de houding van ouders die bezorgd zijn over de scholing van eigen kinderen, terwijl ze zich weinig gelegen laten liggen aan collectieve en structurele onderwijskwesties. Ze worden verontwaardigd over het lot van hun eigen kroost, maar bekommeren zich niet of nauwelijks om de manier waarop het Nederlandse voortgezet onderwijs de ontplooiing van kinderen structureel belemmert.

Door de individualisering van het maatschappelijke leven is het voor politieke organisaties moeilijker geworden om van persoonlijke problemen sociale kwesties te maken. Politieke partijen hinkelen achter de maatschappelijke ontwikkelingen aan, zoals te zien is in de waarderingsomslag waarvan ik de contouren meen te ontwaren. Die verandering voltrekt zich min of meer los van politieke processen, heel geleidelijk, ten dele ongemerkt en ongepland. In welbewuste initiatieven, maar ook in de dagelijkse omgang, in interacties.

In mijn observaties zie je hoe mensen uit verschillende sociale lagen de grillige ongelijkheidsverhoudingen van tegenwoordig in hun alledaagse gedrag vertalen. In hun onderlinge omgang is zichtbaar hoezeer zij elkaar in hun gedrag, gevoel en moraal zijn genaderd. Hun omgangsvormen vertonen een grotere correspondentie met de sociale gelaagdheid van dit moment dan hun abstracte ideeën en waarden doen vermoeden. Het is een van de zoveel aanwijzingen dat de sociale wereld alleen is te begrijpen wanneer niet alleen naar relaties en opvattingen wordt gekeken, maar ook naar interacties. *Face-to-face* contacten vormen een onmisbaar ingrediënt in sociologische analyses. De interactie-orde is een domein op zich, dat zich afzonderlijk laat onderzoeken (Goffman 1983; Van Daalen 2007, 2011).

Het voortgezet onderwijs kent gescheiden werelden, maar zodra je je daarbuiten begeeft krijg je een ander beeld van de maatschappelijke verhoudingen van nu. Zo vertellen

mijn observaties van mensen aan het werk een ander verhaal. In interacties ondervinden middelbaaropgeleiden meer erkenning dan in abstracte ideeën. Mijn observaties corresponderen niet met de gangbare ideeën over ‘de groeiende kloof’ tussen rijk en arm, of tussen hoog- en laagopgeleiden. Kennelijk bestaat er een ruimte tussen wat mensen zeggen, denken en doen. Klasse, status, macht of persoonlijkheid blijken niet zonder meer een weerslag te hebben in gedrag in alledaagse situaties. Zo kan een opleiding iemand predisponeren voor gedrag, maar gedrag is daartoe niet volledig te herleiden. Situationele verhoudingen hebben daarin ook een rol en die kunnen zozeer veranderen dat aangeleerde gewoonten, gevoelens en ideeën daarmee niet langer corresponderen. De erkenningsmanoeuvres zijn dan als een inhaalslag te beschouwen.

Natuurlijk zijn er sociale scheidslijnen en kloven, natuurlijk zijn er homogene enclaven waar alleen jongeren elkaar treffen of alleen liefhebbers van klassieke muziek, waar vooral immigranten wonen of studenten. Die kloven kunnen problematisch zijn, zoals de scheiding tussen het vmbo en andere vormen van voortgezet onderwijs. Maar ook wanneer sprake is van gescheiden werelden vinden er nog steeds ontmoetingen plaats tussen mensen uit verschillende sociale lagen, mensen met verschillende leeftijden, kleuren en gender; tussen allerlei mensen die elkaar bij toeval treffen. Op straat, in parken en het openbaar vervoer, in talloze werksituaties en dan in verschillende rollen, in kerken en kroegen, in publieke instellingen of op verjaarspartijtjes. Hoe mensen daar, over sociale scheidslijnen heen, met elkaar omgaan is een interessant onderzoeksgebied. Waar treffen ze elkaar, wanneer ervaren ze situaties als ongemakkelijk, hoe gedragen ze zich daarin, en welke veranderingen doen zich daarin voor? Ontmoetingen tussen mensen van allerlei pluimage zijn veelzeggend. Ze vertellen ons over de tijd waarin we leven, over sociale hiërarchieën en over kwesties van moraal en eer. Wie alleen kijkt naar ‘gescheiden werelden’ komt niet aan zulke vragen toe.

Bibliografie

- Appiah, Kwame Anthony 2010, *The Honor Code. How Moral Revolutions Happen*. New York: W.W. Norton & Company.
- Autor, David H 2015, 'Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation', in: *Journal of Economic Perspectives*, 29, 3, 3–30.
- Berting, Jan 1968, *In het brede maatschappelijke midden*. Boom: Meppel.
- Blok, Anton 1997, 'Het narcisme van kleine verschillen', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24, 2, 159-187.
- Boutellier, J.C.J. 2005, 'Uitdijend strafrecht', in: J.H.Crijns, P.P.J. van der Meij, G.K.Schoep (red.), *De taak van de strafrechtwetenschap*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 109-116.
- Bovens, Mark, Paul Dekker, Will Tiemeijer (red.) 2014, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Braak, Menno ter 2019 (1937), *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Brynjolfsson, Erik, Andrew McAfee 2012, 'Race Against The Machine: How The Digital Revolution Is Accelerating Innovation, Driving Productivity, and Irreversibly Transforming Employment and The Economy', The MIT Center for Digital Business, Research Brief.
- Brynjolfsson, Erik, Andrew McAfee 2014, *The Second Machine Age: Work, Progress and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: W.W. Norton & Company.
- Collins, Randall 2004, *Interaction Ritual Chains*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Daalen, Rineke van 1987, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen. Amsterdam 1865-1920*. Amsterdam: Het Spinhuis/Universiteit van Amsterdam.
- Daalen, Rineke van, Ali de Regt 2003, 'Twintigste-eeuwse veranderingen in schoolse disciplineren: ruimte, tijd en beoordeling', in: Jan C.C.Rupp, Wiel Veugelers (red.), *Moreel-Politieke heroriëntatie in het onderwijs*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant, 159-191.
- Daalen, Rineke van, Ali de Regt 2006, 'Het vmbo als stigma', in: Christien Brinkgreve, Rineke van Daalen (red.), *Over gelijkheid en verschil*. Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis: 83-98.

- Daalen, Rineke van 2007, 'Onhebbelijk in de overblijf', in: Annet Mooij, David Bos, Sonja van 't Hof (red.), *Grenzeloos nieuwsgierig. Opstellen voor en over Bram de Swaan*. Amsterdam: Bert Bakker, 47-56.
- Daalen, Rineke van 2010, *Het vmbo als stigma. Lessen, leerlingen en gestrande idealen*. Amsterdam/Antwerpen: Augustus.
- Daalen, Rineke van 2011, 'Scholen als culturele laboratoria', in: Christien Brinkgreve, Marcel van den Haak, Johan Heilbron, Bart van Heerikhuizen, Giseline Kuipers (red.), *Cultuur en ongelijkheid*, Diemen: AMB, 136-148.
- Daalen, Rineke van 2014, *Gewoon werk. Over vakkundigheid in het verwaarloosde midden*. Diemen: AMB.
- Daalen, Rineke van 2015, 'Op zoek naar de vergeten middenklasse', in: *Sociologie*, 11, 3-4, 545-557.
- Duin, Jacqueline van 1983, *Verkering in Warmenhuizen*. Amsterdam: Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam.
- Duyvendak, Jan Willem 2011, *The Politics of Home. Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States*. New York: Palgrave Macmillan.
- Eijk, Gwen van 2011, 'Klassenverschillen in Nederland: percepties, ontkenning en moraliteit', in: *Sociologie*, 7, 3, 248-269.
- Elffers, Louise 2018, *De bijlesgeneratie. Opkomst van de onderwijscompetitie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Elias, Norbert 1971, *Wat is sociologie?* Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Elias, Norbert 2011 (1989, 1991), *The Symbol Theory*. Dublin: University College Dublin Press.
- Engbersen, Godfried, Erik Snel, Monique Kremer (red.) 2017, *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Frey, Carl Benedikt, Michael A. Osborne 2013, *The Future of Employment: How susceptible are jobs to computerisation?* Oxford Martin school/ University of Oxford.
- Goffman, Erving, 1983, 'The Interaction Order: American Sociological Association, 1982 Presidential Address', in: *American Sociological Review*, 48, 1, 1-17.
- Goudsblom, Johan 1974, *Balans van de sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

- Graeber, David 2018, *Bullshit Jobs. A Theory*. New York: Simon & Schuster.
- Gruyter, Caroline de 2018, 'Het parlement der onzichtbaren', in: *NRC* 18 december 2018.
- Heerikhuizen, Bart van 2013, 'Ik kan het niet alleen', in: *Sociologie*, 9, 2, 173-184.
- Hendriks, Annemieke 2016, *De tomaat en de bizarre wereld van vers voedsel*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Hochschild, Arlie Russell 2012, *The Outsourced Self: Intimate Life in Market Times*. New York: Metropolitan Press.
- Ignatieff, Michael 2017, *The Ordinary Virtues. Moral Order in a Divided World*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Inglis, Tom 2008. *Global Ireland*. New York & London: Routledge.
- Inspectie van het Onderwijs 2019, *De Staat van het Middelbaar Beroepsonderwijs*. Utrecht.
- Inspectie van het Onderwijs 2019, *De Staat van het Voortgezet Onderwijs*. Utrecht.
- Karsten, Sjoerd 2016, *De hoofdstroom in de Nederlandse onderwijsdelta. Een nuchtere balans van het mbo*. Antwerpen: Garant.
- Klinenberg, Eric 2018, *Palaces for the People. How to Build a More Equal and United Society*. London: The Bodley Head.
- Kremer, Monique, Djurre Das, Erik Schrijvers 2017, 'Onzeker in het midden. Over de verbroken beloften van de middenklasse', in: Godfried Engbersen, Erik Snel, Monique Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 233-255.
- Kuipers, G. 2010, 'De fiets van Hare Majesteit. Over nationale habitus en sociologische vergelijking', in: *Sociologie*, 6, 3, 3-26.
- Oosterhuis, Harry 2018, 'De fiets: gelijkmaker of distinctiemiddel', in: *AGORA* 34, 2, 40-43.
- Piketty, Thomas 2014, *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij (Oorspronkelijke Franse uitgave 2013).
- Putters, Kim 2019, *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*. Amsterdam: Prometheus.
- Regt, Ali de, Don Weenink 2003, *Investeren in je kinderen. Over de keuze voor particulier onderwijs in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Rijk, Marian 2018, *Eeuw in versnelling. Hoe de fiets voor een maatschappelijke revolutie in Nederland zorgde*. Amsterdam: Ambo/Anthos.

- Rosenthal, Robert, Lenore Jacobson 1968, *Pygmalion in the classroom: Teacher expectation and pupils' intellectual development*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Scheffer, Paul 2000, 'Het multiculturele drama', in: *NRC* 29 januari.
- Sennett, Richard, Jonathan Cobb 1972, *The Hidden Injuries of Class*. New York: Knopf.
- Sennett, Richard 1998, *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W.W.Norton.
- Sennett, Richard 2006, *The Culture of the New Capitalism*. New Haven & London: Yale University Press.
- Sennet, Richard 2008, *The Craftsman*. New Haven & London: Yale University Press.
- Sociaal-Economische Raad 2013, *Handmade in Holland: vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Stokkom, Bas van 2007, 'Regulering van antisociaal gedrag. Aanpak van persistent overlastgevende jongeren in Engeland en Nederland', in: *Tijdschrift voor veiligheid*, 3, 36-50.
- Vries, Joost de 2019, *Echte pretentie. Waarom het zo irritant is en waarom we niet zonder kunnen*. Amsterdam: Das Mag.
- Vrooman Cok, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer 2014, *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Vuyk, Kees 2017, *Oude en nieuwe ongelijkheid. Over het failliet van het verheffingsideaal*. Utrecht: Klement.
- Weenink, Don 2005, *Upper middle-class resources of Power in the Education Arena. Dutch elite schools in an age of globalisation*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Went, Kremer, Knottnerus (red.) 2015, *De robot de baas. De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk*.
- Wilterdink, Nico 2006, 'Trends in ongelijkheid', in: Christien Brinkgreve, Rineke van Daalen (red.). *Over gelijkheid en verschil*. Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis: 5-26.
- Wilterdink, Nico 2015, *Vermogensongelijkheid in Nederland. Ontwikkelingen sinds 1850* (herziene editie). Amsterdam: Arbeiderspers.
- Wouters, Cas 2008 (2007), *Informalisering. Manieren en emoties sinds 1890*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Young, Michael 1958, *The Rise of the Meritocracy. 1870-2033*. London: Thames and Hudson.

